Tilburg

Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur

Op zoek naar Joodse Tilburgers 1930-1945

Een naam, een gezicht, een verhaal, een plek

Jaargang 31
december 2013
nummer
3

€ 4,95

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 31, nr. 3
december 2013

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K.: S 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie),
Henk van Doremalen,
Jeroen Ketelaars, Rob van Putten

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
€ 14,50
Abonneren door overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurgoed te Tilburg
ING-bank rek.nr.
56.25.554
onder vermelding van
'abonnement 2013'
Losse nummers
verkrijgbaar in de boekhandel (€ 4,95)

Opzeggingen abonnementen
voor einde kalenderjaar
schriftelijk via
abonneren@historietilburg.nl
of Beeklaan 57, 5032 AB Tilburg

Omslagfoto:
Monument Helga Deen bij synagoge,
ontwerp van Margot Homan
(foto Petra Robben, 2013)

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Drukkerij Gianotten B.V., Tilburg

Inhoud

59 **Arnoud-Jan Bijsterveld en Petra Robben**
Een naam, een gezicht, een verhaal, een plek. Op zoek naar Joodse Tilburgers, 1930-1945

63 **Petra Robben**
Sporen in de stad. Herinneringen aan Joodse Tilburgers

68 **Hans Scholtes**
Ondernemen, leven en overleven in Tilburg. Emanuel Mendels en zijn gezin

72 **Jan A.M. van Eijck**
Freddie de Wit, huisarts in Tilburg 1936-1941. Een jonge Joodse huisarts, een vergeten slachtoffer van de Holocaust

77 **Jan A.M. van Eijck**
Salomon Moerel, huisarts in de Tuinstraat 1907-1944. Een Joodse huisarts die in september 1944 alsnog slachtoffer werd van de Holocaust

82 **Hans Scholtes**
De Rijks-HBS "Willem II" gefotografeerd in 1939

87 **Rinus Versluis**
'Ze wisten niet wat hun te wachten stond'. De lotgevallen van het gezin van Joseph Gompers en Paulina Hollander

90 **Ans Holman**
In het oog van de orkaan. Hoe de families Leopold en Wohlmuth in Tilburg terechtkwamen en de oorlog overleefden

94 **Jardena Gil en Petra Robben**
Open Joodse Huizen 2013 in Tilburg

98 **Jeroen Ketelaars en Ronald Peeters**
Overzicht van publicaties over en door joodse Tilburgers

(foto Jan Stads, 2008)

Een naam, een gezicht, een verhaal, een plek

Op zoek naar Joodse Tilburgers, 1930-1945

Arnoud-Jan Bijsterveld en Petra Robben*

** Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld (1962) is hoogleraar Cultuur in Brabant aan Tilburg University. Hij richt zich onder meer op Public History: het domein waarop de vakhistoricus samen met zijn publiek betekenis geeft aan het verleden. Petra Robben (1961) is coördinator erfgoededucatie en publiekszaken Stadsmuseum Tilburg en Regionaal Archief Tilburg.*
Beiden zijn gastredacteur voor deze special van het tijdschrift 'Tilburg'.

De groeiende tijdsafstand tot de Tweede Wereldoorlog en een toenemend besef dat de morele lessen van de Holocaust ook voor de huidige generatie blijven gelden, hebben ook in Tilburg geleid tot het zoeken naar nieuwe manieren om de herinnering aan concrete slachtoffers van oorlog en vervolging vast te houden. De Werkgroep Joodse Tilburgers van Stadsmuseum Tilburg en Regionaal Archief Tilburg heeft vanaf 2012 een bijdrage geleverd aan het levend houden van de herinnering aan de ongeveer 135 omgebrachte Joodse Tilburgers door het zichtbaar maken van hun gezichten en het bewaren en vertellen van verhalen over hun levens. Dit themanummer van het tijdschrift Tilburg bevat enkele van die verhalen, die een beeld geven van het leven en het leed van deze voormalige medeburgers.

'Een mens is pas vergeten als zijn naam vergeten is'

'Een mens is pas vergeten als zijn naam vergeten is'. Deze spreuk uit de Talmoed heeft de Duitse kunstenaar Gunter Demnig (Berlijn 1947) gekozen als motto van zijn struikelstenenproject. Tot november 2013 zijn er al 44.000 *Stolpersteine* gelegd in inmiddels zeventien Europese landen. Ze worden ter herdenking van een concreet persoon gelegd voor het laatste, vrijwillig gekozen huis van een slachtoffer van oorlog en vervolging in de Tweede Wereldoorlog. In Nederland, waar in 2007 de eerste struikelstenen gelegd zijn, herdenken ze meestal Joodse mensen die in de Holocaust gedeporteerd en vermoord zijn. Zo ook in Tilburg, waar inmiddels tien struikelstenen gelegd zijn; er zullen er nog meer volgen.

Dit kunstproject heeft overal in Nederland mensen aangezet om struikelstenen te leggen, maar vooral ook om de gezichten van en de verhalen over de slachtoffers te achterhalen en te documenteren, om zodoende heel persoonlijke, concrete, en daarom indrukwekkende levensverhalen in herinnering te brengen en te houden. In Tilburg heeft de Werkgroep Joodse Tilburgers van Stadsmuseum Tilburg en Regionaal Archief Tilburg vanaf de zomer van 2012 onder onze begeleiding anderhalf jaar lang onderzoek gedaan, met een ongelooflijk rijk resultaat in de vorm van foto's, verhalen, publicaties in druk en op websites, en films. De leden van de werkgroep – Jan A.M. van Eijck, Ad van de Gender, Jardena Gil, Ans Holman, Frans Kense, Mieke-Nelie van der Heijden, Hans Scholtes en Rinus Versluis – gingen op zoek naar concrete personen, naar nabestaanden en naar de adressen waarop Joodse personen of families gewoond hadden. Soms leidde dit tot een initiatief om nieuwe struikelstenen te leggen. In dit tijdschrift leest u enkele van de verzamelde verhalen. Namen kregen een gezicht, bij een naam kwam een verhaal, en vaak kreeg het verhaal een concrete plek, in de vorm van een huis of een straat in Tilburg. Bovenal werd nu een stukje van het leven van enkele mensen die in de kille statistieken allereerst als slachtoffer te boek staan, in de herinnering teruggeroepen, waardoor zij iets van hun waardigheid als mens en medeburger terugkrijgen.

Nieuwe vormen van herdenken en herinneren

De initiatiefnemers van de plaatselijke struikelsteenprojecten komen geregeld samen om ervaringen en ideeën uit te wisselen. Zo zijn er talrijke herdenkingen georganiseerd, educatieve projecten en boeken, wandelingen en documentaires gemaakt. Ze zijn een uitdrukking van de algemene behoefte aan nieuwe vormen van herdenken en herinneren. Die leggen vooral nadruk op authentieke, persoonlijke verhalen, op inleving en empathie, om op deze manier nieuwe generaties te betrekken bij het verhaal van oorlog en vervolging. Het zoeken naar nieuwe manieren van het doorgeven van verhalen en het levend houden van herinneringen wordt vooral ingegeven door de groeiende tijdsafstand tot de Tweede Wereldoorlog en een toenemend besef dat de morele lessen van de Holocaust ook voor de huidige generatie blijven gelden.

Daarnaast gaan nabestaanden van de tweede, derde en inmiddels vierde generatie zelf op zoek naar een antwoord op de vraag wie hun grootouders, oudooms en -tantes zijn geweest, waar ze woonden en wat voor levens ze hebben geleid. Schroom en schaamte en decennialang zwijgen – dat vaak de beste oplos-

Stolpersteine (struikelstenen) voor de familie Van Dam in de Dapperstraat. (Foto Arnoud-Jan Bijsterveld, 2011)

sing was om überhaupt te kunnen overleven en vooral doorleven – worden doorbroken. De rol van buitenstaanders in dat proces van zoeken wordt meestal op prijs gesteld: ook de ervaringen van de Tilburgse werkgroep zijn op dat punt heel positief. Vaak verre familieleden reageren meestal zeer verrast maar geïnteresseerd en ook dankbaar: het geeft kennelijk voldoening wanneer eindelijk recht wordt gedaan aan de geschiedenis doordat herinneringen aan lang geleden omgebrachte familieleden opnieuw tot leven worden gewekt. Onverwacht worden allerlei nieuwe, vaak heel concrete stukjes toegevoegd aan het vaak beperkte beeld dat de nabestaanden hebben. "Het mysterie van de verlossing is de herinnering" – en ook deze spreuk komt uit de Talmoed.

De zoektocht heeft allerlei onverwachte gevolgen. Niet alleen herleeft de herinnering aan concrete Joodse Tilburgers, maar ook wordt gaandeweg meer duidelijk over de manier waarop zij deel uitmaakten van de Tilburgse samenleving, hier leefden, werkten, naar school gingen. En ook komen we veel meer te weten over de manier waarop Tilburg vanaf 1933 fungeerde als toevluchtsoord en doorgangsplaats voor Joodse mensen die het nazigeweld trachtten te ontvluchtten. Niet in de laatste plaats krijgen we een beter beeld van de wijze waarop zij vanaf 1940 door onderduik, vlucht en zelfdoding probeerden te ontkomen aan deportatie. Dat kon niet voorkomen dat tegen de 180 Joodse Tilburgers werden vermoord en minstens anderhalf keer zoveel van hen getraumatiseerd raakten – want ook een onderduiker of vluchteling had het zwaar en na de oorlog keerde het merendeel van zijn verwanten niet terug. Dit themanummer van het tijdschrift *Tilburg* wil een beeld geven van het leven en het leed van deze honderden voormalige medeburgers.

Wie zijn de Joodse Tilburgers?

De Werkgroep Joodse Tilburgers nam als uitgangspunt de lijst van 130 Joodse Tilburgers die opgenomen is in het boekje van Ad de Beer en Gerrit Kobes, *Het leven gebroken*. Uit vergelijking met de gegevens van omgebrachte Joodse Nederlanders op het Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland (op www.joodsmonument.nl), waarop iedere omgekomen persoon een eigen webpagina heeft, bleek al gauw dat het aantal omgekomen Joodse Tilburgers zou oplopen. De website neemt op basis van de officiële bevolkingsregistratie van een plaats de namen op van alle Joodse Nederlanders die tussen 1940 en 1945 zijn overleden, door moord, uitputting, zelfdoding of een natuurlijke dood, eventueel in onderduik. Wij gaan voor ons onderzoek uit van alle mensen die volgens de joodse, Halachische traditie als joods worden gezien en diegenen die volgens de rassenleer van de Nazi's als 'voljoden' golden, die op enig moment tussen 1940 en 1945 in Tilburg hebben gewoond of verbleven, en die in die periode zijn gestorven, vermoord of door ziekte en uitputting dan wel zelfdoding omgekomen zijn. Inmiddels kennen we de namen van ten minste 553 mensen die tussen 1940 en 1945 in Tilburg verbleven (officieel of in onderduik) en als 'Jood' werden vervolgd (volgens welke definitie dan ook). Van hen zijn er in die jaren minstens 178 omgebracht of gestorven.

Hoewel de feiten rond de mensen die vermoord zijn meestal goed gedocumenteerd zijn – al moeten ze wel steeds gecontroleerd worden – bleek er amper iets bekend over hier of elders ondergedoken Joodse Tilburgers en over Joodse mensen van buiten, die in Tilburg een onderduikadres vonden. Aan losse gegevens geen gebrek – in memoires en herinneringen, en in de levensbeschrijvingen van gefusilleerde en gedeporteerde verzetsmensen, zoals Jef van Bebber – maar een overzicht bestaat niet. Evenmin hebben we een compleet beeld van de letterlijk honderden Joodse vluchtelingen uit vooral Duitsland maar ook uit Polen, die vanaf 1933 een veilig heenkomen zochten in of via Tilburg. Omdat de werkgroep hierover alsmaar meer vragen kreeg en het aantal namen en gegevens exponentieel toenam, is Jardena Gil begonnen met het samenstellen van een bestand met namen en gegevens van alle Joodse mensen die tussen 1930 en 1945 langere of kortere tijd in Tilburg woonden of verbleven. Zij gebruikt hiervoor alle gegevens die voorhanden zijn: de bestaande lijsten van oorlogsslachtoffers, het bevolkingsregister, de slechts voor serieus onderzoek toegankelijke politiedossiers over vluchtelingen en opgepakte onderduikers, het archief van de Nederlands Israëlitische Gemeente, lijsten van leerlingen, et cetera. Deze gegevens worden aangevuld met informatie van verscheidene algemene en gespecialiseerde Joodse genealogische websites (zoals JewishGen en Ancestry; zie www.jewishgen.org en www.ancestry.com), internationale digitale databestanden (bijvoorbeeld op de site van Yad Vashem, het Israëlische archief en monument voor de Holocaust op www.yadvashem.org) en berichten ontleend aan de gedigitaliseerde Nederlandse kranten van de Koninklijke Bibliotheek op kranten.kb.nl.

Hierdoor krijgen we een heel nieuw beeld van de vlottende Joodse gemeenschap in Tilburg. Volgens de geloofsregistratie in het bevolkingsregister telde Tilburg in 1939 259 joden, bijna een verdubbeling ten opzichte van het decennium daarvoor, als gevolg van de instroom van vluchtelingen. Volgens een lijst die op 1 oktober 1941 op last van de Duitsers opgemaakt werd, telde Tilburg toen 333 Joodse inwoners (volgens de nazi-definitie). Maar het bestand van Jardena Gil bevat inmiddels de namen van circa 630 personen van Joodse afkomst die tussen 1930 en 1945 korter of langer in Tilburg woonden resp. verbleven: oude ingezetenen, vluchtelingen, passanten, onderduikers. Door beginjaar 1930 te kiezen, kunnen we zien wie hier vanouds woonden, zoals al de generaties in Tilburg gevestigde families Gersons en Polak, wie nadien hier kwamen wonen en vooral waarom men voor Tilburg koos. Familiebanden, handelsrelaties (vooral met handelaren en producenten in leer en textiel uit het direct aan Nederland grenzende Duitse gebied), de aanwezigheid van een actief vluchtelingencomité, de nabijheid tot België en de mogelijkheden door te reizen naar Engeland en verder, deden honderden ervoor kiezen naar Tilburg te trekken. Net zo goed als de overtuiging in Amsterdam veiliger te zijn voor een eventuele Duitse inval, Joodse Tilburgers er vlak voor het uitbreken van de oorlog toe aanzette daarheen te verhuizen – een rampzalige keuze, want daar bleken de overlevingskansen uiteindelijk miniem. Uit het namenbestand van Jardena Gil blijkt dat vooral familiebanden – veel Joodse families in Tilburg waren wel op een of andere manier verwant aan elkaar – en zakenrelaties hun leven en lot bepaalden. Want wie zorgt er anders voor onderdak, een baan, een sociaal leven en – als het erop aankomt – geld, voedsel en een onderduikplek?

Joodse synagoge, waarschijnlijk bij de viering in 1947 van het 75-jarig bestaan van het gebouw , dat na de Tweede Wereldoorlog zowel van buiten als van binnen geheel hersteld werd. (Collectie Regionaal Archief Tilburg)

Tilburg: een kleine, geïntegreerde Joodse gemeenschap

Met deze misschien wat macabere kwantitatieve benadering willen we enkele zaken duidelijk maken: allereerst dat het aantal van '130 Joodse slachtoffers' slechts het topje van de ijsberg is, want ook zij die overleefden waren het slachtoffer van Jodenvervolging. Voorts gaan achter die aantallen evenzoveel indrukwekkende individuele verhalen schuil, van onderlinge hulp en steun van buitenaf enerzijds en van vervolging anderzijds. Het beeld dat uit dit namenbestand naar voren komt is fascinerend en beklemmend. In het algemeen moet Tilburg voor 1940 geen slechte plek geweest zijn voor Joodse mensen. Hoewel, aldus Ad van den Oord, de vestiging van de joodse gemeenschap in Tilburg na de gelijkstelling voor de wet in 1796, waardoor joden overal in Nederland mochten wonen, niet zonder slag of stoot was verlopen en de vooral uit Oisterwijk afkomstige Joden aanvankelijk met wantrouwen werden ontvangen, was de instroom van Joodse handelaren naar Tilburg in het begin van de negentiende eeuw niet meer te stoppen. Van den Oord schrijft: 'In 1816 waren er zo'n 60 tot 70 Joden in Tilburg, in 1840 al 126. De vijandige stemming sloeg om toen bleek dat de Joden in Tilburg een centraal element gingen vormen van de middenklasse. Hun beroepen van slachter of koopman in wol brachten contacten met de gehele Tilburgse bevolking tot stand. Zo bleken ook niet-joden bereid te zijn om geld te steken in de bouw voor een nieuwe synagoge in de Willem II-straat, en toen deze in 1874 gereedkwam werd er in die straat, waarin toch vooral katholieke notabelen woonden, massaal gevlagd. (…) Een hechte band binnen de Tilburgse joodse gemeenschap ontbrak echter, de gemeenschap was te klein om binnen eigen kring in het dagelijkse (economische) bestaan te voorzien, waardoor men afhankelijk was van niet-joden. (…) De assimilatie ging ook gepaard met ontkerkelijking en minder naleven van de spijswetten. In 1937 betreurde het Tilburgse kerkbestuur in een brief aan alle leden de al jaren optredende daling van het synagogenbezoek, waardoor het uitgerekend in een tijd van toenemend antisemitisme moeilijker werd de kleine joodse gemeente in stand te houden.'

Ook uit de door ons achterhaalde verhalen blijkt dat er weliswaar sprake was van duidelijk gevoelde religieuze, sociale en culturele verschillen, en ook wel van jaloezie ten opzichte van Joodse middenstanders en zakenlieden in goeden doen, maar niet van openlijk antisemitisme. Hoe is het anders te verklaren dat Tilburg voor de oorlog maar liefst zes Joodse slagers telde? Alleen van de eigen bevolkingsgroep kunnen zij de klandizie niet betrokken hebben. De meeste Tilburgse Joden waren al generaties lang geworteld in Brabant en spraken Tilburgs. En ook op de Openbare Lagere Scholen en op de Rijks-HBS – want de katholieke scholen bleven voor hen gesloten c.q. zij vermeden die – was er sprake van wat we nu integratie zouden noemen. Des te schrijnender is voor de Joodse Tilburgers de ervaring geweest van aanvankelijk sluipende en

Gedenkteken op de Joodse begraafplaats aan de Delmerweg, 1990. (Foto Cees van Raak)

vanaf 1941 steeds openlijker en brutalere uitsluiting, uit zaken en praktijken, uit scholen, het openbaar vervoer, het culturele leven en de winkels. Uit de hierna opgenomen verhalen valt dat goed af te lezen – zoals we trouwens ook kunnen lezen van aanvankelijk klein en allengs groter verzet van het stiekem begeleiden van eindexamenkandidaat Lore Samson in 1942 tot het uiteindelijk laten onderduiken van tientallen en mogelijk enkele honderden Joden in en rond Tilburg.

Een genuanceerd beeld

Om en nabij de 40% van de in 1940-1942 'officieel' in Tilburg woonachtige Joodse Tilburgers kwam uiteindelijk om – door vergassing en moord, door uitputting of door zelfdoding. Dat aandeel is relatief laag in vergelijking met andere steden en delen van Nederland, waar 75% slachtoffers ongeveer het gemiddelde is. Het namenbestand van alle Joodse Tilburgers en de verbanden die daaruit kunnen worden afgeleid, zullen ons uiteindelijk meer inzicht geven in de verklaringen van het relatief lage Tilburgse percentage. Duidelijk is in ieder geval wel dat relatieve welstand, de mate van integratie en intensiteit van interconfessionele contacten, en de relatief ruime beschikbaarheid van onderduikmogelijkheden factoren zijn geweest die als verklaring kunnen worden aangevoerd. En dat maakt het onderzoek van de Werkgroep Joodse Tilburgers van nationaal belang, want het besef dat het leven van Joden in de mediene – buiten 'Mokum' – een vaak over het hoofd gezien facet is van de geschiedenis van de Joden van Nederland in het algemeen en van de Holocaust in het bijzonder, wordt inmiddels breed gedragen.

Dit themanummer bevat aanzetten tot een nieuw, meer genuanceerd beeld van het leven van Joodse Tilburgers voorafgaand en tijdens de oorlog en van de manier waarop Tilburg de herinnering aan hen heeft vastgelegd in herinneringsplekken en monumenten. Aan het laatste onderwerp wijdt Petra Robben het eerste artikel. Persoonlijke en gezinsverhalen van Joodse mensen uit verschillende sociale en professionele groepen – van de Koningswei tot de Bredaseweg, van zakenlieden tot artsen, geworteld in de stad en recent aangekomen, echte Tilburgers en onderduikers – worden belicht in de artikelen van Jan van Eijck, Ans Holman, Hans Scholtes en Rinus Versluis. Een tweede bijdrage van Hans Scholtes gaat over de Rijks-HBS in 1939 en een foto vol jonge mensen met een leven voor zich – hoe anders zou het voor sommigen lopen. Tot slot doen Jardena Gil en Petra Robben verslag van een nieuwe vorm van herdenken, waarbij opnieuw concrete namen, gezichten, verhalen en plekken centraal staan: Open Joodse Huizen in Tilburg, 4 en 5 mei 2013. Een bibliografie van relevante literatuur sluit dit themanummer af.

Verder lezen

Beer, A. de, en G. Kobes, *Het leven gebroken. De geschiedenissen van de Tilburgers die als gevolg van de strijd tegen Duitsland en de bezetting van Nederland om het leven kwamen*, Tilburg, 2002

Croes, M., en P. Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*, Amsterdam, 2006

Oord, A. van den, 'De joodse gemeenschap in Tilburg', op www.advandenoord.nl/publications/Joodse_gemeenschap_in_Tilburg.html

Oord, A. van den, R. Peeters en T. Wagemakers, 'Helga Deen 1925 – 1943. Een levensverhaal van achttien jaar, drie maanden en zeven dagen' in: Helga Deen, *Dit is om nooit meer te vergeten. Dagboek en brieven van Helga Deen – 1943,* Amsterdam, 2007, p. 97-136

Sporen in de stad

Herinneringen aan Joodse Tilburgers

Petra Robben*

** Petra Robben (1961) is lid van de Werkgroep Joodse Tilburgers. Zij werkt voor Stadsmuseum Tilburg en Regionaal Archief Tilburg.*

Hoe kunnen we ons de Joodse Tilburgers die omgebracht werden in de Tweede Wereldoorlog blijvend herinneren? 'Door monumenten in de stad' zou een eerste antwoord kunnen zijn, gevolgd door 'en daar zijn er toch al genoeg van?' Maar is dat zo? Want voor wie werden die monumenten opgericht en wie namen het initiatief daartoe? Wanneer werden de herinneringsplekken ingericht? In dit artikel geef ik een overzicht van monumenten die gerelateerd zijn aan de omgebrachte Joodse Tilburgers.

Oorlogsmonumenten en -gedenktekens doen ons herinneren aan de Tweede Wereldoorlog. Ook in onze stad is er een aantal te vinden en ooit werden ze verdeeld in categorieën als herinneringen aan de bezetting, ter bescherming van de bevolking, als symbolen van bevrijding en ter nagedachtenis aan alle gevallenen (van het verzet). Tijdens de donkere jaren 1940-1945 vielen er ook miljoenen slachtoffers in de concentratiekampen en de herinnering aan hen zou een les voor de toekomst zijn: 'om nooit te vergeten'. Het is echter een feit dat Joodse slachtoffers in Nederland in de eerste decennia na de oorlog maar weinig aandacht kregen. Pas sinds de jaren zeventig zien we ook voor hen monumenten en herinneringsplekken ontstaan. Daarnaast is er – eveneens op nationale schaal – een verschuiving merkbaar in de vormentaal van de monumenten: van collectieve, vaak religieus getinte gedenktekens naar meer individuele, seculiere vormen van herinneren. Hierin speelt de opkomst van audiovisuele en digitale media uiteraard een belangrijke rol. In Tilburg zien we een afspiegeling van deze tendensen, zowel het late herinneren van de (Joodse) slachtoffers als de transformatie in de vormentaal van monumenten.

Collectief: 'een groot gedenkteeken' voor gevallen Tilburgers

Nog geen maand na de Tilburgse bevrijding stond er een ingezonden brief in het *Nieuwsblad van het Zuiden* (15 november 1944): '…Zou het geen mooi initiatief zijn, indien van Uw redactie uit een oproep ging om een groot gedenkteeken op te richten in de toekomst voor de gevallen Tilburgers als de soldaten in 1940 en misschien ook later, de gevallenen voor het vuurpeloton of omgekomen bij ondergrondsch werk. Dit gedenkteken zal eerst na den oorlog kunnen verrijzen (…) dan wordt het een monument beter dan door middel van een comité, opgericht door het geheele volk van Tilburg.' Voor het volk en door het volk, collectiever kan zo´n gebaar niet zijn. Toch worden hier specifiek alleen soldaten en verzetsmensen genoemd en niet zozeer alle burgerslachtoffers. Of het glas-in-loodraam in het Paleis-Raadhuis beantwoordt aan de oproep in deze brief, is maar de vraag. Het raam, dat dateert van 1946, symboliseert in elk geval de bevrijding van Tilburg, het herstel van het rechtmatig gezag, het ondergane leed en de wederopbouw.

1947 Gevallenen van het verzet of slachtoffers in concentratiekampen?

Nederland stond in het teken van de wederopbouw en voor degenen die zich manmoedig hadden verzet of het land met hand en tand verdedigd hadden, was er veel aandacht in heroïeke sfeer. De gedenktekens waren vooral voor verzetsstrijders, soldaten, politieke gevangenen en zeelieden. Een eerste initiatief kwam voort uit de commissie die was gevormd 'om Coba Pulskens bij haar terugkeer uit het Duitsche concentratiekamp feestelijk, te ontvangen. Zij kwam echter nooit terug. Op een dag heerschte er groote verslagenheid in de buurt, want er was officieel bericht ontvangen dat de dappere pilotenhelpster uit het concentratiekamp Ravensbrück vergast was. Toen kwamen de mannen en de vrouwen uit de buurt bijeen en besloten tezamen te zorgen dat ter herinnering aan deze edele vrouw die zij allen zoo goed hadden gekend een gedenksteen zou worden opgericht en daarin zou het Mariabeeld verwerkt worden. Toen de overheid kennis kreeg van deze plannen werd in overleg met B. en W. besloten om naast Coba Pulskens ook de anderen in concentratiekampen overleden stadgenooten te herdenken,' zo lezen we in het *Nieuwsblad van Het Zuiden* van 31 januari 1947. Ondanks dit besluit om alle slachtoffers te herdenken die omkwamen in concentratiekampen, lag de nadruk toch op Coba Pulskens. Zij werd geëerd voor haar hulp aan drie piloten en de heroïsche daad om in plaats van een laken een nationale vlag over de dode lichamen heen te draperen. In 1947 verscheen de volgende oproep in de krant: 'De Burgemeester verzoekt de burgerij van Tilburg op zondag 2 februari a.s. ter gelegenheid van de plechtige onthulling van de gedenksteen ter nagedachtenis

Massale opkomst bij de onthulling van de gedenksteen ter nagedachtenis aan Coba Pulskens in de Diepenstraat, 1947. (Collectie Regionaal Archief Tilburg)

van de gevallenen in de Diepenstraat de vlaggen uit te steken vooral langs de wegen waarlangs de stoet zal trekken n.l. Markt, Zomerstraat, Bredaseweg, Diepenstraat. De Burgemeester voornoemd, Van Voorst tot Voorst.' Bij de onthulling van de steen stond de straat vol met massaal toegestroomd publiek. Het Polygoonjournaal was zelfs aanwezig voor een nationaal verslag. Op de gedenksteen stond de tekst: 'Maria Moeder van Barmhartigheid ter eer en ter herinnering aan Jacoba Pulskens en alle gevallen stadgenoten van 't verzet 2 februari 1947'.

1947 (Joodse) leerlingen herdacht

In datzelfde jaar werd nog een plaquette onthuld die

Marmeren gedenkplaat ter nagedachtenis aan de in de oorlog omgekomen leerlingen van de Rijks-HBS Koning Willem II, thans in het Koning Willem II College aan de Tatraweg. (Foto Jan Stads, 2007)

getuigde van betrokkenheid bij slachtoffers van oorlog en vervolging. Rijks-HBS Koning Willem II liet deze aanbrengen voor de leerlingen die 'het offer van hun leven brachten'. Het gaat om een marmeren gedenkplaat met daarin gegraveerd de namen van vijf jonge mensen die tijdens de oorlog omkwamen. 'PAX' staat er in hoofdletters boven geschreven, verwijzend naar 'vrede' en naar de zielenrust van de gestorvenen met daaronder gekruiste olijf- of palmtakken. Vervolgens de tekst: 'Ter eerbiedige nagedachtenis aan de leerlingen van deze school die in de jaren 1940-1945 in of door de oorlog het leven lieten: R. Norenburg K.P^{er} * 15-8-21; B. Roos * 19-2-22; Ha. Deen *6-4-25; Jn. Meyer-Udewald *6-6-25; D. Mendels * 8-2-28 Mede eert de school de vele oud-leerlingen, die in dezelfde jaren het offer van hun leven brachten'. Van de vijf is alleen René Norenburg geen Joodse leerling. Toch staat zijn naam bovenaan met de vermelding van K.P^{er}, een verwijzing naar zijn verzetswerk en zijn lidmaatschap van de Knokploeg. Bernd Roos kwam om in Polen na een periode van onderduik in de Korenbloemstraat, Helga Deen en Donald Mendels werden in Sobibor vermoord en Joan Meyer-Udewald overleefde weliswaar het concentratiekamp maar stierf kort daarna in een trein naar huis. Opmerkelijk is het feit dat de leerlingen Leo Stad, Alex van Leeuwen, Klaus Deen en Salomon Gersons niet op de gedenkstenen worden genoemd. Gersons was even oud als Helga Deen; ook zijn geboortejaar is 1925. Maar Gersons 'verdronk op 18 maart 1944 in het Wilhelminakanaal in Tilburg. Er waren geen sporen van geweld,' zo lezen we in de Tilburg Wiki. Hoewel nergens officieel vermeld, wordt er gezegd dat het zelfmoord was. Vond men het niet heldhaftig genoeg? Zou dat de reden zijn geweest om de naam van dit oorlogsslachtoffer niet te eren?

1948 'Niet teruggekeerde Joden dezer gemeente'

In 1948 volgde weer een monument ter herinnering aan 'alle bewoners onzer gemeente', ditmaal op de Joodse begraafplaats. In het *Nieuwe Israëlitisch Weekblad* plaatste de Nederlands-Israëlitische Gemeente Tilburg een uitnodiging voor de onthulling van een gedenksteen voor 'niet teruggekeerde Joden dezer gemeente'. Nabestaanden en belangstellenden werden uitgenodigd de onthulling bij te wonen op de begraafplaats aan de Bredaseweg. Het comité bestond uit de personen J. Gersons, Ph. Roeg en M. Mayer. In een andere advertentie – wederom in het *Nieuwe Israëlitisch Weekblad* – wordt vermeld dat de onthulling verricht werd door 'Wel. Eerw. Heer Opperrabbijn S. A. Rodriges Pereira'. Het opschrift, zowel in het Hebreeuws als het Nederlands, luidt: 'Deze steen zij een herinnering aan alle bewoners onzer gemeente vermoord in de jaren der bezetting 1940-1945 wier laatste rustplaats slechts God bekend is.' Op dezelfde begraafplaats ligt trouwens ook het graf van de eerder genoemde Joan Meyer-Udewald.

Jaren ’50 Verzetsheldenbuurt en 1964 gedenkboek in een kapel

Toen de jaren veertig voorbij waren en de oorlog al enigszins op de achtergrond raakte, kwam er in de jaren vijftig in Tilburg een ‘verzetsheldenbuurt’ tot stand, waar de straten werden vernoemd naar mensen die zich verzet hadden tegen de Duitse overheersing. Het ging vooralsnog om twaalf personen: René Norenburg, Pieter Brinkman, Pater Bleijs, Loek Lansdorp, Jan Eras, Johannes van Zanten, Cor Wortel, Henri Verbunt, Rob van Spaendonck, Wim Berkelmans, Joost van de Mortel en uiteraard Coba Pulskens. In 1964 verrees de Kapel van O.L. V. Ter Nood aan de Kapelhof, met daarin een gedenkboek met de gekalligrafeerde namen van personen die in de oorlog in Tilburg zijn omgekomen. Het is de vraag in hoeverre hier alle namen in staan. En wordt er in deze religieuze setting onderscheid gemaakt tussen katholieke, niet-katholieke en Joodse Tilburgers? De kapel zou de laatste religieus getinte herinnering aan de oorlog zijn onder andere door secularisering en democratisering, want vanaf de jaren zestig verschoof het perspectief. Het tamelijk gesloten, nationalistische geschiedbeeld van de oorlogsjaren viel uiteen waardoor er ruimte ontstond voor individuele ervaringen. We zien dan ook dat begin jaren zeventig nieuwe categorieën slachtoffers een plek krijgen binnen de herinneringscultuur: Joodse mensen, Sinti en Roma, homoseksuelen, slachtoffers van terreur en bombardementen en dwangarbeiders.

2005 Jef van Bebberhof

In de vorige paragraaf zagen we dat een aantal Tilburgse verzetshelden werd geëerd met een straatnaam. Opvallend is echter dat één van de helden werd vergeten. Het gaat over Jef van Bebber (1908-1944), die tijdens de oorlogsjaren met zijn ouders en zus Agnes in de Korenbloemstraat woonde. Hij was gedurende de oorlogsjaren ambtenaar op het kantoor van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Toen in 1942 de eerste groep Joodse Tilburgers opdracht kreeg zich voor deportatie te melden bij het station, hoorde Jef via zijn vader dat Ernst Elzas (1919-2010), de zoon van een goede vriend van zijn vader zich ook moest aanmelden. Jef bood Elzas en diens moeder aan om onder te duiken en sindsdien werd Van Bebber meer en meer actief in het verzet en verschafte hij steeds meer mensen onderdak. In 1944 vielen de Duitsers het huis in de Korenbloemstraat binnen en namen de Joodse onderduikers en Van Bebber mee. Hij kwam terecht in Kamp Vught, waar hij gefusilleerd werd. Het verhaal gaat dat Van Bebber van 160 Joodse mensen het leven redde, onder wie veel van de circa 130 Joodse Tilburgers die de oorlog overleefden. Twee van hen waren Ernst Elzas en Anita Roos (1925-2003; zus van de eerdergenoemde HBS’er Bernd Roos). Beiden waren Jef en zijn familie dankbaar voor zijn heldendaad. Anita Roos zorgde voor een Yad Vashem onderscheiding. In 1982 werden vader, moeder, Jef en Agnes van Bebber toegevoegd aan de lijst van ‘The Holocaust Martyrs and Heroes’, de erelijst van slachtoffers en helden. Maar waarom kreeg Jef dan geen straatnaam in de Tilburgse verzetsheldenbuurt? In de jaren negentig ijverde Ernst Elzas voor een eerbetoon: ‘Hij had zijn leven aan hem te danken.’ Elzas pleitte voor een straatnaam, die pas in 2005 een feit werd: Jef van Bebber kreeg een eigen hof. Ronald Peeters – toenmalig gemeentearchivaris en lid van de Straatnamencommissie – hield bij de onthulling een toespraak en sloot af met een ‘beter laat dan nooit’.

Openbare Lagere School no. III aan de Korte Schijfstraat, leerjaar 1940-1941. (Collectie Regionaal Archief Tilburg)

1997 Monumentje Openbare Lagere School III

De Joodse leerlingen van zowel de eerdergenoemde Rijks-HBS als de openbare lagere scholen mochten die scholen vanaf augustus 1941 niet langer bezoeken. De directeuren kregen de opdracht om lijsten samen te stellen met de namen van Joodse leerlingen. De Rijks-HBS gaf veertien namen op, de twee openbare lagere scholen van Tilburg samen zesentwintig. De Openbare Lagere School no. III was gevestigd aan de Korte Schijfstraat, in het centrum van de stad. In 1997 vond er een reünie plaats van de voormalige klas 6 en 7 uit 1940-1941. Aangezien het oude schoolgebouw gebruikt werd door kunstenaars, werd in de naastgelegen Openbare Basisschool De Vuurvogel de plaats van herinnering gecreëerd. Oud-klasgenoot Piet de Vries maakte daarvoor een monumentje: een gespleten zwerfkei met daarop de namen van vijf Joodse kinderen die in het schooljaar 1940-1941 in zijn klas zaten: Isaak Buchen, Lore Cohen, Klaus Deen, Lex van Leeuwen en Roosje Mozes. De tekst aan de binnenzijde van de zwerfkei luidt: ‘Als deze steen zijn wij ruw gescheiden door helse krachten buiten ons, blijven wij altijd een deel van elkaar.’ Een van de oud-klasgenoten licht de betekenis toe: ‘Dat de steen gespleten is, vind ik heel symbolisch, wij zijn verscheurd door het verlies maar voelen een verbondenheid met de gevallenen.’ In eerste instantie hing het monument in een zilveren schaal, afgedekt met perspex in de hal van De Vuurvogel. Toen deze school sloot, is het monument teruggegaan naar voormalig klasgenoot Frank Mols, die het nu thuis bewaart. Er zijn gesprekken gaande om het monumentje te plaatsen in Nationaal Monument Kamp Vught of op de locatie waar het allemaal begon: de voormalige Openbare Lagere School. De huidige eigenaar van

het gebouw is bereid het een mooie plek te geven, als plaats van herinnering voor deze jonge leerlingen.

2005 Een persoonlijk verhaal

Helga Deen (1925-1943), eerder genoemd als leerling van de Rijks-HBS, hield in Konzentrationslager Herzogenbusch ofwel Kamp Vught gedurende enkele dagen een dagboek bij. Het was gericht aan Kees van den Berg, haar geliefde. Na de oorlog verdween dit schrift in een handtas, waarna het vervolgens gedurende zestig jaar verborgen zou blijven. In 2005 kreeg Regionaal Archief Tilburg het in handen en nadat er ruchtbaarheid was gegeven aan deze vondst, dook de pers vanuit de hele wereld op dit verhaal. Tilburg bleek te beschikken over een 'eigen' Anne Frank. Het persoonlijke verhaal van de jonge Helga Deen bleek wereldnieuws en een onderzoek naar haar levensgeschiedenis werd ingezet. Het leverde in 2007 een publicatie op die in het Italiaans en Duits werd vertaald. Het boek *'Dit is om nooit meer te vergeten': Dagboek en brieven van Helga Deen 1943* kunnen we beschouwen als een literair monument. Daarnaast kreeg Helga ook een eigen 'straatnaam': de Helga Deentuin op de hoek van de Telegraafstraat en de Willem II-straat, naast de synagoge. Hoewel we ervan uitgaan dat herinneringsplekken in de openbare ruimte eerbied en respect afdwingen, werd het portret van Helga Deen in 2010 het mikpunt van vandalisme: op haar portret krasten vandalen een hakenkruis. Buurtbewoners toonden zich geschokt en legden bloemen bij de afbeelding van Helga Deen.

2010 Elk slachtoffer een eigen struikelsteen

Even zo persoonlijk als de herinnering aan Helga Deen zijn de 'struikelstenen', die anno 2013 in heel Europa een hype blijken te zijn: de stenen zijn niet aan te slepen en er is zelfs sprake van een wachtlijst tot eind 2014! Vanaf de jaren negentig ontwikkelde de Duitse kunstenaar Gunter Demnig dit concept: ter herinnering aan individuele Joodse mensen, Sinti en Roma, politieke gevangenen, homoseksuelen, Jehova's getuigen en euthanasieslachtoffers wordt voor hun laatste, vrijwillig gekozen woonadres een kleine vierkante steen gelegd van 9 x 9 centimeter met messing bovenkant waarin de naam, geboorte- en sterfdatum zijn gegraveerd. Demnig noemt ze *Stolpersteine* ofwel struikelstenen, omdat je erover struikelt met je hoofd en hart en omdat je moet buigen om de tekst te kunnen lezen. In Nederland had Borne de primeur. Daarna volgden andere dorpen en steden, waaronder Tilburg. In 2010 werden de eerste vier stenen gelegd voor de familie Van Dam in de Dapperstraat. Het initiatief daartoe kwam van Ton Heeren, die als kind zag hoe de vierkoppige familie werd opgehaald en weggevoerd uit hun huis aan Dapperstraat 1. Op de vraag naar het belang van deze struikelstenen antwoordt Heeren: 'Ik zal die stenen niet overleven, maar die stenen zullen dat wel doen. En over tien, twintig, dertig jaar zullen er altijd nog mensen zijn die zeggen: 'Hé wat was dat?'.' Na de stenen in de Dapperstraat volgde een jaar later – in 2011 – in de Professor Dondersstraat een steen voor Bertram Polak (1918-1942). De initiatiefnemer hiervan was Arnoud-Jan Bijsterveld, huidige bewoner van het pand waar eerder de familie Polak had gewoond. Bijsterveld begon een zoektocht naar deze vroegere bewoners en kwam een familieverhaal op het spoor. Betrokken wijkbewoners plaatsten vervolgens een struikelsteen voor de kleine Edith Bartels. Voor haar woonhuis aan de Lange Nieuwstraat zorgde Bewonersstichting Theresia voor een herinnering aan het dramatische verhaal van de vierjarige Edith, die zonder ouders naar Westerbork gebracht werd en vervolgens met een transport van 'onbekende kinderen' naar Theresienstadt vervoerd werd. In Auschwitz werd zij in oktober 1944 vergast. In 2013 kreeg dokter Freddie de Wit een struikelsteen in de Helga Deentuin. In principe is het de bedoeling, dat de stenen geplaatst worden voor de laatste woning waar de persoon of familie vrijwillig verbleef. Het pand waar De Wit woonde en werkte, stond aan de Spoorlaan maar is al jaren terug gesloopt. In samenspraak met de familie van Freddie de Wit en de Liberaal Joodse Gemeente werd gekozen voor een rustiger plek in de nabijheid van de synagoge: de Helga Deentuin. In november 2013 werden nog drie struikelstenen geplaatst in de Tuinstraat, voor de voormalige dokterswoning van Salomon Moerel, zijn vrouw Clara en dochter Caroline. In januari 2014 krijgen Bobby en Tineke Spier-Bendien een persoonlijke steen voor hun huis aan de Burgemeester Van Meursstraat. De Petrus- en PaulusParochie Tilburg en Basisschool Christoffel namen het initiatief hiertoe. Na plaatsing van de struikelstenen willen ze er jaarlijks bij stilstaan. Het is duidelijk dat de Tilburgse samenleving zich betrokken voelt bij het leed en slachtofferschap van individuele Joodse Tilburgers. Het aantal initiatieven om hun namen blijvend te herinneren, zoals het plaatsen van struikelstenen, neemt dan ook toe. Toch waren er in de Willem II-straat heel wat woorden nodig om enkele buurtbewoners te overtuigen van het belang van deze hedendaagse en persoonlijke manier van herinneren. Struikelstenen in de Helga Deentuin zouden wellicht het plaveisel aantasten of de bewoners te veel confronteren met de Holocaust. 'Die oorlog moet onderhand maar eens afgelopen zijn,' zo zei één van de bewoners van de straat.

2012 Films Polak en 'Joods Van Dam'

Toch is de Tweede Wereldoorlog nog steeds niet uit het collectieve geheugen verdwenen. Wel verandert – zoals eerder gezegd – de vorm waarin we herinneren en herdenken. Sinds enkele decennia is een film of documentaire een geliefd middel om persoonlijke verhalen over oorlogsslachtoffers of de herinnering aan hen voor het voetlicht te brengen. In 2012 deden Carine van Vugt en Jeroen Neus (Stichting Verhalis) dat met de 'zoektocht naar een verloren leven' over Bertram Polak. De film doet verslag van Bijstervelds zoektocht naar Polak en zijn nabestaanden. Langs allerlei wegen komen steeds meer puzzelstukjes boven water in de vorm van documenten, foto's en bovenal persoonlijke herinneringen. Daarmee brengt de film

Verbondenheid, Helga Deen en haar vriend Kees van den Berg, door de Tilburgse kunstenaar Margot Homan. (Foto Petra Robben, 2013)

het verhaal van Bertram Polak op indringende wijze nabij: 'maandag 15 december, Bertram weg!', staat te lezen in het dagboek van overbuurman Kees Wouters uit de Professor Dondersstraat. Even indringend is de cartotheek van de Joodsche Raad, met daarin een archiefkaart waarop de transport- en aankomstdatum van Polak in Auschwitz. Een film kan al die bronnen in close-up laten zien, maar een nog veel sterkere component van het medium is het persoonlijke verhaal van de overlevenden, de familieleden én de emoties die daarmee gepaard gaan. Bijsterveld: 'Als historicus ben ik begonnen met de feiten op een rij te zetten, maar door de zoektocht naar Bertram kwam er kleur en leven in het verhaal. Vooral door de verhalen van de familie.' Misschien is dat ook de kracht van een film of documentaire: die biedt meer dan de feitelijkheden op een rij. Dat zien we eveneens in de film 'Joods Van Dam' van Anne Neijnens, die zij in 2013 maakte ter gelegenheid van Open Joodse Huizen in Tilburg. In deze film, die bijna twaalf minuten duurt, vertellen oud-buurtbewoners over de herinneringen die zij hebben aan de Joodse familie in de Dapperstraat: 'Die mensen die waren heel erg bang, want jè, die wiste dè die NSB'ers daor wonde, dus die hadden eigenlijk in de buurt meej niemand gin contact.' De buurtbewoners vertellen over de positie van Joodse Tilburgers in de stad. Deze persoonlijke herinneringen worden afgewisseld door feitelijkheden over de gezinsleden die Anne Neijnens tussen de beelden met teksten weergeeft. Daarnaast zijn er enkele zwart-wit foto's te zien waarop de buren reageren. Op één van de foto's zien we dochter Estella van Dam, werkzaam als jonge vrouw in een fabriek en staand op een groepsfoto tussen andere jongeren. 'Hier heej ze kòrte haore, mar toen hasse hil lang haor.' Het zijn zo wat kleine dagelijkse herinneringen, maar Ton Heeren weet nog het dramatische moment waarop de familie Van Dam met een groene personenauto werd opgehaald. 'Meneer en mevrouw Van Dam hadden een koffer in hun hand. Mevrouw huilde en meneer keek ook niet vrolijk. Er stond een Duitse soldaat bij met een geweer in zijn hand. Mijn moeder riep me toen binnen: 'Anton, Anton!' … Dat beeld is me altijd bij gebleven.' De film laat op het eind een close-up zien van de vier struikelstenen die in 2010 werden geplaatst. 'Die jeugd die vergeete dè, mar ik vin dè mag nooit nie vergeete wòrre, nôot nie.'

2013 'Verbondenheid'

Het niet mogen vergeten van de oorlog. Misschien was dat ook de reden voor een bewonerscomité vanuit de Willem II-straat om een beeld te laten maken van Helga Deen, bedoeld om in de gelijknamige tuin te plaatsen? Het comité zocht samenwerking met de Liberaal Joodse Gemeente en de gemeente Tilburg. Kunstenaar Margot Homan kreeg vervolgens de opdracht. Zij creëerde een groot bronzen borstbeeld van een jonge vrouw die verbonden is met een andere persoon, verbeeld in een wirwar van emoties en gedachten. Dit monument bevat dan ook geen verwijzing meer naar de Holocaust, en vermeldt evenmin een naam, geboortejaar of sterfdatum van een persoon. Arnoud-Jan Bijsterveld, die betrokken was bij de crowdfunding voor het beeld, omschrijft deze veranderde vorm van herdenken: 'Het is op een nieuwe manier vormgeven aan die vreselijke herinneringen. Vooral niet alleen het verdriet en de pijn uitdrukken maar wel de idealen en de liefde; de kracht van de liefde die uiteindelijk overwint.'

Ter herinnering aan Joodse Tilburgers

In 2014 herdenkt Tilburg dat het zeventig jaar geleden werd bevrijd. In al die decennia heeft de stad de oorlogsslachtoffers herdacht en herinnerd, in eerste instantie vanuit collectiviteit en in het teken van trouw aan het vaderland of verzet tegen de bezetter. De Joodse Tilburgers kregen hun eigen herinneringsplek dankzij het monument op de Joodse begraafplaats. Dat geldt ook voor de leerlingen, zowel op het huidige Koning Willem II College als – hopelijk in de toekomst weer – in de voormalige Openbare Lagere School. De 'vergeten verzetsheld' Jef van Bebber kreeg alsnog zijn eerbetoon dankzij de inspanningen van Ernst Elzas en Anita Roos. De trend tot persoonlijke, individuele herinnering zette in met de publicatie van het dagboek van Helga Deen, waarna er documentaires volgden over Bertram Polak en de familie Van Dam. Tot slot kunnen we de struikelstenen beschouwen als kleine, individuele monumentjes die in een notendop het verhaal vertellen van een specifiek slachtoffer van Wereldoorlog en Holocaust. Het beeld dat Helga Deen en haar geliefde Kees herdenkt, zet misschien een nieuwe trend tot herdenken in: niet zozeer vanuit slachtofferschap maar gericht op de toekomst en vol van hoop.

Ondernemen, leven en overleven in Tilburg

Emanuel Mendels en zijn gezin

Hans Scholtes*

** Hans Scholtes (1955) is geschiedenisdocent aan het Koning Willem II College in Tilburg.*

Emanuel Mendels was de oprichter en meer dan dertig jaar de eigenaar van Cartonnagefabriek 'Atlanta' aan de Korvelseweg in Tilburg. Zijn succes was af te meten aan de villa die hij met zijn gezin in 1935 bewoonde aan de Bredaseweg, een huis dat enkele decennia na de oorlog bekend werd vanwege Galerie Nikè. Ondanks pogingen het noodlot af te wenden kwam er door de Tweede Wereldoorlog een tragisch einde aan dit stukje Tilburgse geschiedenis. Vandaar dit portret van een Joodse ondernemersfamilie en hun bijzondere band met Tilburg.

Hoofdpersonen

Direct na de Eerste Wereldoorlog strijkt Emanuel Mendels in Tilburg neer en begint een kartonnagefabriek in het centrum van de stad. In de twintig jaar die volgen bouwt hij het bedrijf uit tot een bloeiende onderneming aan de Korvelseweg, die bekend staat onder de naam Cartonnagefabriek 'Atlanta'. De kartonnen verpakkingen die de fabriek verlaten, vinden voornamelijk hun weg naar de schoenindustrie in Brabant. Als werkgever speelt Mendels een rol in het leven van veel Tilburgers, maar omgekeerd zien we ook dat Tilburg een belangrijke rol speelt in het leven van Emanuel Mendels en zijn gezin. In de jaren dertig groeide er tijdens vele lange autoritten een persoonlijke band tussen de fabrikant en zijn chauffeur Dominicus Voeten. Als in de oorlogsjaren het gezin Mendels door de bezetter wordt beroofd, uitgesloten en met deportatie bedreigd, zet 'Minus' alle zeilen bij om dit noodlot te helpen afwenden. Zoals op veel andere plaatsen is dat ook hier in de stad een moeilijk te winnen strijd: van het gezin Mendels overleeft alleen het jongste kind de vervolgingen. Dominicus Voeten komt in de laatste oorlogsdagen om bij de beschietingen tijdens de bevrijding van Tilburg.

Emanuel Mendels, zijn vrouw Martha en hun jongste dochter in de achtertuin van hun huis aan de Bredaseweg, 1939. De foto is gemaakt door hun zoon Don Mendels, die de hobby van het fotograferen deelde met zijn vader. (Collectie Marret Mendels)

Een bloeiend bedrijf

In het handelsregister van de Kamer van Koophandel zien we de eerste vermelding van Cartonnagefabriek 'Atlanta'. In 1921 vindt de volledige registratie van het bedrijf plaats en daarin staat 1 maart 1919 als tijdstip van vestiging. Het bedrijf bevindt zich dan op Langestraat 19-21. Emanuel Mendels is geboren in Almelo in 1893 en zijn voorouders waren opgeklommen van boekbinders tot kartonnagefabrikant. Mendels' vrouw Martha van Engel is geboren in 1897 in Deventer en haar vader en grootvader waren veehandelaar of slager. Het in 1919 in Deventer getrouwde stel verhuist naar Tilburg om een bestaan op te gaan bouwen en woont aanvankelijk op Tuinstraat 73, waar al snel hun oudste dochter Kitty wordt geboren. De kinderen Rini en Don Mendels zien het levenslicht op de Ringbaan-Oost 61, respectievelijk in 1923 en 1928. In 1937 woont het gezin inmiddels in een statige villa op de Bredaseweg 422 en wordt daar verblijd met de komst van een vierde kind, Marret.

In 1925 gaan de zaken in de kartonnagesector kennelijk erg voorspoedig, want dan is er een filiaal in Kaatsheuvel en verplaatst Emanuel Mendels de fabriek naar het pand Korvelseweg 211a. Daar was voorheen de Eerste Tilburgsche Electrische Pettenfabriek van de Gebroeders Verspaandonk gevestigd. In de jaren daarna breidde hij het pand uit tot aan de Capucijnenstraat. In de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van die dagen duikt de naam van het bedrijf en van de familie Mendels geregeld op. Mendels plaatst personeelsadvertenties en adverteert voor kartonnen verpakkingen. Als het bedrijf in 1929 tien jaar bestaat, doet de krant verslag van een feestelijke bijeenkomst in het kantoor van Atlanta: er waren cadeaus, een toespraak van mejuffrouw Voeten, al vanaf de start werkzaam bij het bedrijf, en 'de patroon

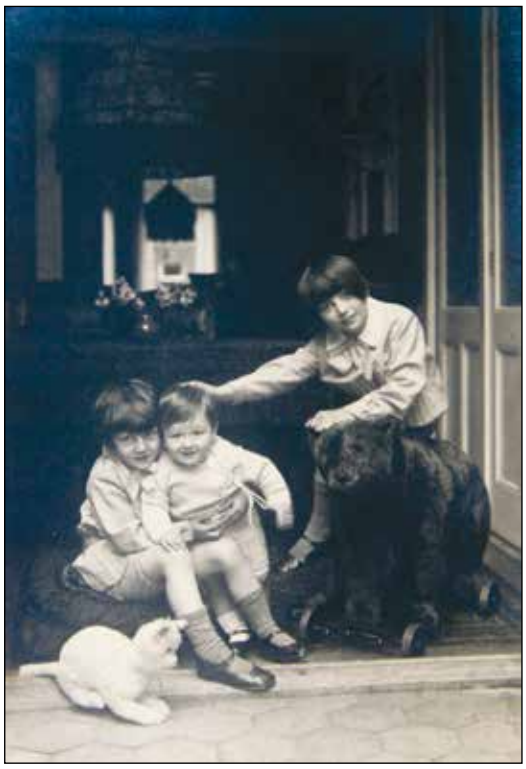

Kitty, Rini en Don Mendels in de openslaande deuren van hun huis. Ongeveer 1930. (Collectie Marret Mendels)

dankte allen voor de attentie, beloofde het personeel een vrijen dag en liet aan ieder hunner een gesloten couvert overhandigen'.
Op het moment dat de economische crisis zich ook in Nederland verdiept tot een depressie, lijkt het erop dat Atlanta stevig overeind blijft. In november 1932 valt in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* te lezen dat er een aanbesteding is geweest voor de uitbreiding van de fabriek aan de Korvelseweg. In datzelfde jaar viert

Oudste dochter Kitty Mendels. Zij volgde een opleiding tot verpleegster in Utrecht. (Collectie Marret Mendels)

Mendels met het personeel tot in de late uurtjes het 12½-jarig bestaan in Pas Buiten met diner, toneel en dans: 'te vroeg, circa 12 uur, was deze prettigen dag ten einde en keerden allen hoogst voldaan over het royale tractaat huiswaarts.' Bij dezelfde gelegenheid is er in de krant ook aandacht voor het inmiddels 12½-jarig jubileum van Paulina Voeten en lezen we daarbij dat Atlanta een bloeiend bedrijf is 'met de modernste machines, waarbij velen van eigen vinding, waarop bereids reeds patent is verkregen.' Het gaat hier om twee begin jaren dertig verleende patenten voor een machine die de wanden van kartonnen of papieren dozen verlijmt. De naam van deze uitvinding is samengesteld uit de eerste lettergrepen van de namen van de kinderen en luidt 'Ki-ri-don'. We vinden dit lettergreepwoord ook terug op de eerste steen van het nieuwe huis dat Emanuel Mendels vanaf december 1934 laat bouwen.

Bredascheweg 422

De villa aan de Bredaseweg behoort tot het omvangrijke oeuvre van de Tilburgse architect Frans Ruts, die vaak werkte in opdracht van fabrikanten en middenstand. Als het gezin in augustus 1935 vanuit de Professor Dondersstraat 4 zijn intrek neemt in het nieuwe huis aan de Bredaseweg, heeft het daarmee ook een zichtbare plaats verworven in het gezelschap succesvolle Tilburgse ondernemers dat daar gewoonlijk resideert. Twee jaar na deze verhuizing en negen jaar na de geboorte van Donald wordt de loggia op de eerste verdieping verbouwd tot een serre, waar de wieg komt te staan van Marret, de jongste dochter. Ook woont een deel van het huishoudelijk personeel bij de familie in, onder wie Petronella van Beijsterveldt, die samen met haar zus lang bij Mendels werkt. Bij haar dood in 1974 staat op het prentje vermeld dat zij 'op hoge leeftijd nog met warmte sprak over de joodse familie Mendels'. Al dit geluk en succes voltrekt zich in een Europa waarin de spanning als gevolg van de Duitse dreiging alsmaar toeneemt. Ook aan de andere kant van de grens, in Tilburg, zijn de effecten van de vervolging van de Joden merkbaar in het toenemend aantal gevluchte Joodse gezinnen dat zich in onze stad vestigt. De toekomst ziet er ineens onzekerder uit en Emanuel Mendels laat in 1939 onder zijn villa een kleine schuilkelder aanleggen, die bescherming moet bieden tegen een eventuele herhaling van de chemische oorlogvoering die de mensen zich dan nog herinneren van 1914-1918.

Een Joods gezin in Tilburg

Emanuel en Martha Mendels plaatsen zichzelf niet nadrukkelijk in de Joodse gemeenschap van Tilburg en thuis speelt religie geen vooraanstaande rol. De zaterdag is altijd een dag om met het gezin door te brengen, zonder godsdienstige betekenis. Getuige de familiealbums wordt er daarbij door vader en zoon veel gefotografeerd. In de archieven van de synagoge in de Willem II-straat duikt de naam van Emanuel Mendels enkele keren op: hij behoort tot de contribuerende leden, betaalt voor een zitplaats (no. 8) en

Emanuel en Martha Mendels met jongste dochter Marret in hun achtertuin, 1939. De opname is gemaakt door Don Mendels. (Collectie Marret Mendels)

zet in oktober 1940 zijn kenmerkende, in groene inkt geschreven handtekening onder een verzoek aan de Kerkeraad om de plannen voor bestuursuitbreiding niet te laten doorgaan 'met het oog op de tijdsomstandigheden'. In de lijsten van verhuurde zitplaatsen komt Martha Mendels nooit voor. Zij heeft een duidelijke en traditionele rol binnen het gezin en breidt die vaak uit met sociale taken in het bedrijf.

De oudste drie kinderen bezoeken allemaal, net als bijna alle Joodse kinderen uit de stad, de Openbare Lagere School in de Korte Schijfstraat. Rini en Don komen voor op enkele klassenfoto's. Kitty, de oudste dochter, bevindt zich aan het begin van de oorlog in Utrecht en volgt daar een opleiding tot verpleegster. Rini volgt de middelbare school in Breda en Donald zit in het schooljaar 1939-1940 in de eerste klas van de Rijks-HBS 'Willem II' aan de Ringbaan-Oost en zal daar ook in het volgende schooljaar verblijven. Daarna volgt hij lessen op het Joods Lyceum in Den Bosch.

Emanuel Mendels en zijn dochter Rini reden graag paard, en waren lid van de Tilburgsche Rijvereeniging 'Hippos'. Zij deden mee aan de voorjaarsritten van 1937 en 1939, die georganiseerd werden vanuit de manege van L. Swagemakers in Berkel-Enschot. In het rijgezelschap bevonden zich ook dr. Freddie de Wit, een zoon van Swagemakers, de heer en mevrouw Ouwerling en de heer en mevrouw Kipperman.

Minus Voeten en zijn vrouw achter hun huis in de Leenherenstraat. (Collectie Eric der Kinderen)

De oorlog: vluchten of blijven?

Al snel na de Duitse inval in mei 1940 neemt Emanuel Mendels een eerste voorzorgsmaatregel. Hij typt op 20 juni 1940 een machtiging voor zijn chauffeur en vertrouweling Minus Voeten en de drukker Cornelis Gouw om na het vertrek van de Duitsers zijn huis te betreden en de sleutels in ontvangst te nemen. Op 20 november 1940 vordert de Duitse Wehrmacht officieel de villa van Mendels aan de Bredaseweg. Het gezin neemt zijn intrek in een gehuurde woning op Goirleseweg 60, niet ver van de fabriek. Dan volgt een periode van twee jaar waarin de Joodse Tilburgers het slachtoffer worden van inbeslagname van hun bezittingen en beperkingen in hun bewegingsvrijheid. Op 1 september 1941 is Don Mendels een van de veertien leerlingen die in het nieuwe schooljaar niet terug mag keren op de HBS. Op 30 juli 1942 komt 'Atlanta' in handen van een Duitse bewindvoerder.

Emanuel Mendels staat in die tijd voor moeilijke beslissingen: in Tilburg blijven of proberen weg te gaan, wat in zijn financiële situatie wel mogelijk zou moeten zijn? Maar wat dan met de fabriek en de mensen die er werken? Hij luistert bijna dagelijks naar Radio Oranje bij vrienden op de Goirleseweg om op de hoogte te blijven van het oorlogsverloop in Europa. Op een dag (we weten niet in welk jaar) vertrekt de familie in een volgepakte auto met Minus Voeten achter het stuur richting Zwitserland, maar de poging strandt, naar verluidt 'omdat de grens dicht was'. In ieder geval keert de familie weer terug naar Tilburg. Waardepapieren worden door Mendels in bewaring gegeven bij buren naast de fabriek op de Korvelseweg en ter plekke begraven onder de vloer van een werkplaats.

Onderduik

Na een oproep tot verzamelen bij het station in Tilburg vinden in het weekend van 28 augustus 1942 de eerste massale deportaties plaats in Brabant, maar de familie Mendels wordt daarvan vrijgesteld wegens ziekte van een van de kinderen. Op 29 september 1942 laat de commissaris van politie van Tilburg Emanuel Mendels arresteren en naar Westerbork overbrengen. Waarschijnlijk duikt de rest van het gezin daarna onder: op 22 oktober wordt er door dezelfde commissaris van politie om hun opsporing verzocht. De chauffeur van Mendels, Minus Voeten, slaagt erin Emanuel te helpen ontsnappen uit Westerbork in de laatste dagen van 1942 of aan het begin van 1943. Hij brengt hem samen met zijn vrouw

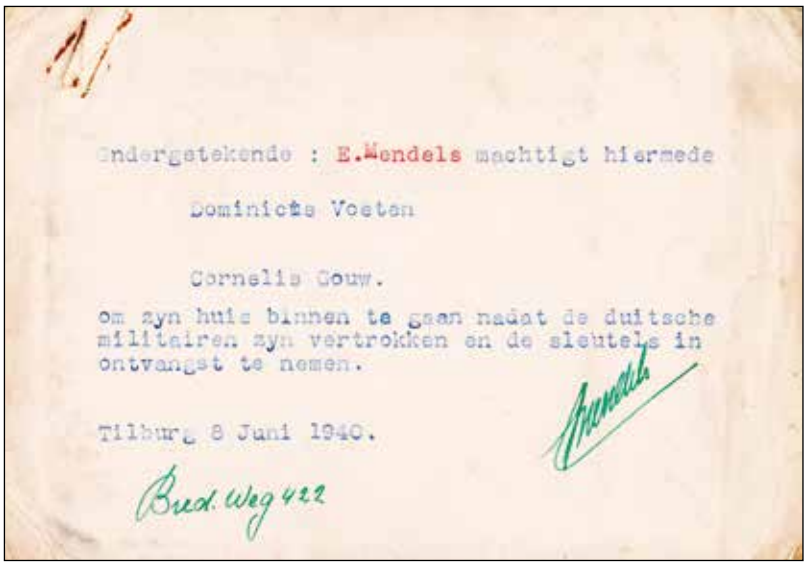

Ondergetekende : E.Mendels machtigt hiermede

Dominicus Voeten

Cornelis Gouw.

om zyn huis binnen te gaan nadat de duitsche militairen zyn vertrokken en de sleutels in ontvangst te nemen.

Tilburg 8 Juni 1940.

Bred. Weg 422

Emanuel Mendels machtigt in 1940 Minus Voeten en Cornelis Gouw om na de oorlog de sleutels van zijn huis in ontvangst te nemen. (Collectie Eric der Kinderen)

Martha op 3 februari 1943 van een adres in Breda naar het huis van Janus Voeten aan de Haagweg aldaar. Dezelfde Minus Voeten brengt op 17 februari 1943 het plan ten uitvoer om de oudste dochter Kitty vanuit een universiteitskliniek in Utrecht naar Breda te brengen. Daar verbleef zij als 'patiënt' bij een bevriende professor om uit handen van de bezetter te blijven. Op 18 februari 1943 arriveren zij per trein in Breda. Deze gebeurtenissen kunnen we vrij uitgebreid nalezen in het oorlogsdagboek van Bert Voeten, de zoon van Janus. Hij laat daarin Emanuel aan het woord om verslag te doen van zijn ontsnapping uit het kamp. Emanuel en Minus komen naar voren als onverschrokken en strijdvaardig: 'Twee dagen na mijn aankomst stopte iemand mij een briefje in de hand. Ik las "Probeer in de buitenploeg te komen. Ben in de buurt. Het zal wel lukken." Het was het handschrift van mijn chauffeur. Een jongen die voor geen hel of duivel bang is.'

De sfeer op het onderduikadres beschrijft Voeten als zenuwslopend en spanningsvol. Emanuel besteedt zijn tijd door op een kaart de vorderingen van de Russen bij Stalingrad te noteren. Intussen zijn ook de kinderen Rini en Donald door Minus ondergebracht op een adres in Tilburg. Jongste dochter Marret, vijf jaar inmiddels, is door hem naar zijn oudere zus in Rotterdam gebracht en zal haar ouders nooit meer zien. Zij gaat onder de naam Maartje Voeten door voor een van zijn kinderen, die bij oma woont ('oma Rotterdam'). Het gezin is tijdelijk verspreid over drie adressen en Minus fungeert als een soort koerier. Hij brengt berichten over, kleine cadeautjes, handwerkjes, et cetera. De jongste, Marret, bevindt zich in het voorjaar van 1943 ook een korte tussenperiode in Tilburg, op het onderduikadres van haar broertje en zusje.

Gevelsteen Bredaseweg 422 met de afgekorte namen van de kinderen. Het lettergreepwoord is ook de naam van een uitvinding van Mendels. (Foto Hans Scholtes, 2013)

Verraad

Na ruim een maand op de Haagdijk, op 10 maart 1943, worden Emanuel, Martha en Kitty alsnog opgepakt door de Sicherheitsdienst. Ze zijn verraden. Kitty en haar moeder worden direct overgebracht naar Westerbork. Emanuel zit eerst opgesloten in het Huis van Bewaring en volgt enkele dagen later. Vandaar vertrekken zij met verschillende transporten naar Sobibor en worden daar omgebracht in maart en april 1943. Intussen zitten Rini, Don en Marret samen ondergedoken op het adres van J. Wilborts in de Groenstraat in Tilburg, maar de eerste twee worden, eveneens na verraad, op de ochtend van 3 mei 1943 van hun bed gelicht door de beruchte politieagent Piet Gerrits. Elf dagen later worden ook zij vermoord in Sobibor. Marret, het jongste kind, is op de avond voor de arrestatie naar een ander adres gebracht en zal de terreur van de Duitse bezetting overleven door de zorg van Dominicus Voeten en zijn oudere zuster in Rotterdam. Dominicus Voeten zelf heeft het einde van de oorlog niet meegemaakt: hij kwam op 39-jarige leeftijd om bij geallieerde beschietingen op de wijk Fatima, waar hij zijn taak als lid van de Luchtbeschermingsdienst van Tilburg uitoefende. Een plaquette op het herinneringsmonument tegenover het Leypark vermeldt zijn naam. Dominicus Voeten liet een vrouw achter en vijf kinderen.

Verantwoording

Dit portret van de familie Mendels en hun relatie met de familie Voeten voor en tijdens de oorlog was niet mogelijk geweest zonder mijn gesprekken met de jongste dochter van Mendels, Marret Mendels, en zonder de interviews met de Tilburgers die de familie Mendels hebben gekend als buren, klasgenoten, personeelslid of anderszins. Vaak stelden zij bereidwillig foto's en documenten ter beschikking, waarvoor ik hun dankbaar ben. Indien hier geplaatste foto's of documenten uit een privécollectie afkomstig zijn, is dat erbij vermeld. Belangrijk voor de beeldvorming was ook de huidige bewoner van het huis van Mendels, die mij bereidwillig door zijn nog grotendeels authentieke huis leidde en daarmee bestaande verhalen tot leven wekte. Een deel van de feitelijke informatie over de families Mendels en Voeten is afkomstig uit de Tilburg Wiki.

De passages over de ontsnapping van Emanuel Mendels en het verblijf van een deel van de familie in Breda komen uit: Bert Voeten, *Doortocht. Een oorlogsdagboek 1940-1945*. Amsterdam 1946. Bladzijde 109-117.

Archiefmateriaal over de HBS en de Nederlands-Israëlitische Gemeente in Tilburg is te vinden in Regionaal Archief Tilburg.

Freddie de Wit, huisarts in Tilburg 1936-1941

Een jonge Joodse huisarts, een vergeten slachtoffer van de Holocaust

Jan A.M. van Eijck*

* *Geschreven met medewerking van Arnoud-Jan Bijsterveld. Jan A.M. van Eijck (Alphen 1950) was als arts 34 jaar werkzaam bij de GGD te Tilburg. Tevens is hij archivaris van de Geneeskundige Kring Tilburg e.o. en conservator van museum De Dorpsdokter te Hilvarenbeek.*

Hoe kan het bestaan dat een jonge huisarts uit Tilburg niet terugkwam uit de kampen en vervolgens bijna vergeten werd? Zijn dood als slachtoffer van de Jodenvervolging is erg genoeg, maar dat hij vergeten wordt, dat willen we met dit artikel voorkomen. Dankzij het archief van de Geneeskundige Kring Tilburg e.o. en contacten met zijn nabestaanden kunnen wij nu een portret schilderen van Freddie de Wit.

Aanleiding tot onderzoek

Bij het bronnenonderzoek in 1999 voor het herdenkingsboek *150 jaar In Geneeskunst en Vriendschap; 1849-1999, van geneeskundige kring Tilburg tot KNMG-afdeling Midden-Brabant* (Tilburg 1999) stuitte de auteur op een belangwekkende mededeling in de eerste vergadering na de Tweede Wereldoorlog van de NMG-kring Tilburg e.o. Op die vergadering van dinsdag 3 juli 1945 in het Sint-Elisabethziekenhuis te Tilburg herdacht de voorzitter, dr. F.S.P. van Buchem, tevens geneesheer-directeur van het Sint-Elisabethziekenhuis, onmiddellijk na de opening van de vergadering de vier leden van de kring die in de periode 1941-1945 waren overleden (Deelen, Cappetti, Lobach en Roest Crollius) en de collegae Moerel en De Wit, “welke beide laatsten het slachtoffer zijn geworden van de beestachtige vernietigingswoede van onzen oostelijken nabuur”, zo noteerde secretaris Kuijt vinnig en sarcastisch. Oogarts C. Kuijt had eerder een pregnante rol gespeeld in het artsenverzet Medisch Contact.

Portretfoto van de 20-jarige student Freddie de Wit uit 1931. (Collectie Mw. Permutti-de Wit, Tasmanië)

Ik zocht de namen na in de bekende literatuur over slachtoffers van het oorlogsgeweld in Tilburg, maar kon nergens de naam van De Wit vinden, wel die van Salomon Moerel, huisarts van Joodsen huize uit de Tuinstraat in Tilburg. Pas in 2002, bij het verschijnen van het boekje *Het leven gebroken* van Ad de Beer en Gerrit Kobes over oorlogsslachtoffers in Tilburg, vond ik de naam van Alfred Samuel de Wit als oorlogsslachtoffer, maar zonder de toevoeging arts. Zou dat toch dezelfde De Wit zijn? En waarom was hij om het leven gekomen? Ik verbaasde mij erover dat de Tilburgse arts De Wit nergens werd vernoemd als oorlogsslachtoffer, ook niet in landelijke lijsten met Joodse (medische) oorlogsslachtoffers. Pas met het verschijnen van het artikel over Bertram Polak van Arnoud-Jan Bijsterveld in het tijdschrift *Tilburg* van april 2011 vielen de puzzelstukjes in elkaar: Bertram Polak en Freddie de Wit ondernamen als Joodse vrienden in december 1941 samen een vluchtpoging naar Engeland, maar werden nog in Nederland door de Duitsers opgepakt. Ze werden naar de gevangenis in Scheveningen en daarna naar Kamp Amersfoort vervoerd en na zeven maanden gevangenschap met een van de eerste transporten naar Auschwitz gedeporteerd en vergast in juli of augustus 1942. Daarna vond ik nog gegevens in de Tilburgse kranten over de vestiging en afsplitsing van de praktijk van De Wit en over de overname ervan door dokter Van de Loo.

In 2012-2013 vormde de oprichting van de werkgroep Joodse Tilburgers van Regionaal Archief Tilburg en Stadsmuseum Tilburg de aanleiding om het verenigingsarchief van de KNMG-kring Midden-Brabant nog

Freddie de Wit op een foto uit 1927 met zijn moeder Henriëtte de Wit-Wolf (Veghel 1884- Auschwitz 1943) en zijn beide zusjes Rosa (Amsterdam 1913-Auschwitz 1943) en Mary (1924-2011). Alleen Mary de Wit zou de oorlog overleven. (Collectie Mw. Permutti-de Wit, Tasmanië)

eens goed door te spitten, en dan met name de notulenboeken, om te onderzoeken of we meer te weten konden komen over Alfred Samuel de Wit (roepnaam Freddie) als Tilburgse huisarts aan de Spoorlaan in de periode 1936-1941.

De notulenboeken van de KNMG kring Tilburg zijn vrij volledig. De kring werd als eerste in het zuiden van Nederland in 1849 opgericht door elf geneeskundigen, drie ***medicinae doctores*** en acht (plattelands) heel- en vroedmeesters, zes uit Tilburg en vijf uit de dorpen. Het was een bloeiende vereniging, moest wel een keer heropgericht worden in 1858/1860, omdat zij al na vier jaar, in 1853, met wat trammelant uiteengevallen was, maar daarna bloeide de kring decennialang. Het bindmiddel was het jaarlijkse kringdiner (dat nog steeds wordt gehouden!). In de jaren 1930-1940 bestond de kring uit 35 tot 50 leden, van wie slechts een tiental specialist was en er ongeveer vijf als assistent in het ziekenhuis werkten. De rest, de meerderheid dus, was huisarts. De kring kwam vijftot zesmaal per jaar bij elkaar voor een vergadering, bestaande uit een algemene ledenvergadering en een wetenschappelijk gedeelte, met een voordracht of met wetenschappelijke mededelingen. Plaats van samenkomst was vanouds de Philharmonie, maar vanaf 1929 ook wel de gehoorzaal in het nieuwe Sint-Elisabethziekenhuis.

Officier van gezondheid Freddie de Wit samen met moeder op de foto in 1936. (Collectie Mw. Permutti-de Wit, Tasmanië)

Geboren in Amsterdam, studie in Leiden

Freddie de Wit werd geboren in Amsterdam op 5 april 1911 als oudste zoon van de handelsreiziger Nathan de Wit (Veghel 1885-Auschwitz 1943) en Henriëtte Wolf (Veghel 1884-Auschwitz 1943). Beide ouders waren dus geboren in het Noord-Brabantse Veghel. Na hem werden nog zijn zussen Rosa ('Zus'; Amsterdam 1913-Auschwitz 1943) en Mary (Amsterdam 1924-2011) geboren. Freddie studeerde vanaf 1928 geneeskunde in Leiden en behaalde het artsexamen op 17 januari 1936. Per 1 april van dat jaar vestigde hij zich als huisarts in Tilburg, aanvankelijk op het adres Spoorlaan 104. In 1937 trouwde Freddie de Wit met Emmy Rosa Hartog ('s-Gravenhage 1913-Haren (Gr.) 1992). Zij gingen wonen op Spoorlaan 96. Dat pand werd in de jaren 1960 afgebroken en stond ter hoogte van de huidige Spoorlaan 394. In 1939 werd daar hun dochter Henriëtte (Jetty) geboren.

Freddie de Wit was – zo vertelde zijn zus Mary in de jaren negentig – een muzikaal pianist en heel sportief. Dat bleek ook in Tilburg, waar hij, blijkens artikelen in de *Nieuwe Tilburgsche Courant*, in de paar jaar waarin hij hier woonde, actief was als vicevoorzitter van paardrijvereniging Hippos, als jurylid bij bridgedrives, als speler op de tennisbaan en als voorzitter van de Tilburgsche Reddingsbrigade, die in 1939 in het zwembad aan de Ringbaan-Oost het Brabantsch Kampioenschap redden van drenkelingen organiseerde. In 1937 was hij ook nog voorzitter van Vereeniging Achdoeth Tilburg, opgericht op 1 november 1936, met als doel 'saamhoorigheidsgevoel en de gezelligheid in Joodschen kring te bevorderen door het organiseeren van lezingen, gezellige avonden, enz.' Kortom: een actief persoon met veel talenten.

Vestiging in Tilburg

Op de ledenlijst van de NMG-kring Tilburg e.o. van 1935 komt A.S. de Wit voor het eerst voor. Hij is waarschijnlijk op het eind van dat jaar of op een oude ledenlijst bijgeschreven met het adres Spoorlaan 104. Pas op 1 april 1936 heeft Freddie de Wit zich daadwerkelijk in Tilburg gevestigd en pas in december 1936 komt hij voor het eerst voor onder de aanwezigen van een vergadering. Zijn naam staat dan achter die van Moerel, de Joodse huisarts die al vanaf 1907 praktiseerde aan de Tuinstraat 85 te Tilburg; wellicht zijn zij samen ter vergadering gekomen. Hij kwam er nog niet aan het woord; hij wordt althans niet geciteerd in het verslag van die eerste keer.

In het Notulenboek komt Freddie de Wit in de periode 1936-1941, tot aan de ontbinding van de NMG-kring op last van de Duitsers, zeven keer voor op de lijst van aanwezigen. Dat is 7 op de ongeveer 26 verga-

Zijn zwager Dave Leefsma (Gouda 1910-Auschwitz 1944), zijn zus Rosa de Wit samen met Freddie de Wit en zijn verloofde Emmy Hartog in 1936, één week voordat Dave en Rosa trouwden. (Collectie Mw. Permutti-de Wit, Tasmanië)

deringen in die periode. Dat was zeker deels te wijten aan zijn mobilisatie als officier van gezondheid in het Nederlandse leger, waarvan in de vergadering geregeld gewag werd gemaakt. Op de allerlaatste vergadering van de kring in deze periode was hij wel aanwezig en stelde hij nog een kwestie aan de orde (zie verder).

In 1937 was Freddie de Wit geen enkele keer aanwezig. In februari 1938 wel. Op deze vergadering werd de stemming gepeild voor een vrije zaterdagmiddag voor de huisartsen (specialisten moesten dat maar zelf regelen, zo werd gesteld). Maar voor de huisartsen bleek het een brug te ver. De tijd was nog niet rijp voor een vrije zaterdagmiddag: het voorstel werd verworpen met 4 vóór, 8 tegen en 1 blanco! Hoe Freddie gestemd heeft, weten wij niet, maar ik kan me zo voorstellen dat een pas getrouwd stel wel eens vrij zou willen zijn op zaterdagmiddag…

Praktijkperikelen

In september 1938 was De Wit weer aanwezig en actief ook! Zo werd er geklaagd dat het Burgerlijk Armbestuur zo laat en slecht uitbetaalde. Ook Freddie de Wit deed een duit in het zakje: hij vertelde dat het Armbestuur hem voor het hechten van een totaalruptuur (een complicatie bij een zware bevalling) slechts

Trouwfoto van Freddie de Wit en Emmy Hartog, Amsterdam 1937. (Collectie Mw. Permutti-de Wit, Tasmanië)

ƒ 2 uitbetaalde, terwijl hij ƒ 10 had gedeclareerd. In dezelfde vergadering braken de jonge huisartsen Hoek (Boxtel) en De Wit een lans om de collegiale waarneming van dienstplichtige medici toch redelijk te willen regelen. Het leek hun billijk om tijdens de mobilisatieperiode geen patiënten van hun praktijk te laten overschrijven. Het ging hierbij om vier collegae dienstplichtige artsen.

Toen Moerel op dezelfde vergadering protesteerde tegen het feit dat verschillende charitatieve instellingen in Tilburg (Sint-Vincentius, Sint-Elisabethvereniging, de Volt en Beka) alleen hulp wilden vergoeden “met een briefje van een Katholieken huismedicus”, vielen De Wit en de protestants-christelijke Postma hem bij. “Sterker nog”, zei Freddie de Wit, “ik maak het ook mee dat kraamverpleegsters in Tilburg hun klanten proberen over te halen om toch vooral een katholieke huisarts te nemen; ik protesteer hiertegen! Kan de kring hier geen brief over sturen naar die instellingen?” Dr. Bloemen, huisarts in de Gasthuisstraat en medisch adviseur van het Wit-Gele Kruis, betwijfelde of dat iets zou uithalen. Ook dr. Jochems, een pasbenoemde dermatoloog van het Sint-Elisabethziekenhuis, meende dat het beter was om er niet officieel over te schrijven…

In november 1938 was Freddie de Wit weer van de partij. Er was een recordaantal van 33 leden aanwezig. Hij zal meegenoten hebben van een drietal films van de firma Bayer, die werden vertoond: *Wonder die het microscoop ontsluit en Het Bloed* en *Röntgenkinematographie* (een film van röntgenbeelden).

Daarna was hij weer een poos afwezig, waarschijnlijk vanwege de mobilisatie van dienstplichtigen in het leger in 1939. In december 1939 stelt de penningmeester, Postma, de vergoedingsregeling van de praktijkwaarneming voor gemobiliseerde collegae aan de orde. Voorzitter Taminiau stelde als regeling voor: 25% van het fondsinkomen, particulieren gratis en 50% van het verloskundig honorarium. In de periode van de bezetting (mei 1940-eind 1941) is Freddie de Wit nog drie keer aanwezig geweest bij de kringvergadering. In september en oktober 1940, en in februari 1941. Huisarts H. Ruhe uit Hilvarenbeek mocht op de vergadering in oktober 1940 zijn gedachtegoed over een andere organisatie van de gezondheidszorg uitdragen, onder de titel “de corporatieve gedachten in de gezondheidszorg”. Op die vergadering besloot men eveneens – al was het oorlogstijd – om het kringdiner in 1940 toch door te laten gaan, maar het eenvoudig te houden.

Op de laatste vergadering van de kring in de oorlogstijd, op woensdag 26 februari 1941 in de Philharmonie te Tilburg, waren nog elf leden aanwezig, onder wie Freddie de Wit. Hij nam er zelfs het woord: tijdens de rondvraag vroeg De Wit inlichtingen over de omzetbelasting. Wel, antwoordde de vergadering, “voor fondspatiënten en de Rijksverzekeringsbank is die vrij, voor particuliere patiënten moet je op driemaandsstaten de dagresultaten vermelden; dat is het”. Het was een wel erg zakelijke vraag in zo’n emotionele tijd….

Freddie de Wit in zijn doktersjas, met op zijn arm zijn pasgeboren dochter Jetty, in juni 1939 in Tilburg. (Collectie Mw. Permutti-de Wit, Tasmanië).

Vlucht van vrouw en kind; beëindiging van de praktijk

Intussen was er in huize De Wit vanwege de bezetting namelijk het nodige gebeurd. Allereerst was zijn vrouw Emmy met hun eenjarige dochtertje Jetty in de meidagen van 1940 via België en Frankrijk naar Engeland gevlucht. Twee Veghelse ooms van Freddie hadden hun neef beloofd dat ze bij het uitbreken van de oorlog diens vrouw en dochtertje zouden ophalen en meenemen naar Den Haag, achter de Waterlinie. Ze strandden echter in Breda en met de evacuatie van die stad zijn ze met twee auto's via België doorgereden naar de regio Bordeaux en vandaar eind juni 1940 overgestoken naar Engeland. Freddie was aan het front en kon dus niet meevluchten. Na het ontslag uit krijgsgevangenschap en zijn demobilisatie zal hij eind mei, begin juni in Tilburg zijn teruggekeerd. De door de Duitsers krijgsgevangen genomen Nederlandse soldaten mochten naar huis wanneer zij konden aantonen een baan te hebben. Voor sommige anderen heeft dat nog heel wat weken geduurd!

Nadat Freddie de huisartspraktijk weer had kunnen oppakken, kwamen in 1941 de maatregelen tegen de Joodse artsen. Allereerst mochten Joodse artsen vanaf 1 mei 1941 geen niet-Joodse patiënten meer behandelen. Deze patiënten werden overgenomen door collega huisarts A.A.L. van de Loo aan de Lovensezijstraat 9 in Tilburg, zo blijkt uit een advertentie van A.S. de Wit in de *Nieuwe Tilburgsche Courant*. De Wit schrijft hierover in een brief aan zijn zus Mary in juni 1941: "In de praktijk is het uiteraard zeer rustig. Ik tennis veel." Een volgende stap was de beëindiging van de praktijk in november 1941, conform de richtlijnen van de Duitse bezetter: alle patiënten moesten worden overgenomen door de collega's.

Gevangenschap in Scheveningen en Amersfoort; einde in Auschwitz

Via recente contacten met Freddies dochter Jetty Permutti-de Wit, die in de oorlog eerst met haar moeder naar de Verenigde Staten en Australië verhuisde, na de oorlog in Nederland opgroeide, in Israël een gezin stichtte en nu in Tasmanië woont, zijn brieven van Freddie uit 1941 en een reeks brieven vanuit Kamp Amersfoort boven water gekomen. Deze brieven zijn bewaard door Freddies zus, Mary, die als enige van haar gezin de Holocaust overleefde. Ook is er een aantal foto's van hemzelf, zodat hij ook letterlijk voor ons een gezicht heeft gekregen.

Vanaf 21 juni 1941 verbleef Bertram Polak bij Freddie de Wit in diens huis aan de Spoorlaan 96, waar meer ontheemden onderdak hadden gevonden. Op 23 juni 1941 schrijft Freddie aan zijn zus Mary: "Ik heb de zoon van Hans Polak (die nu in Amerika zit) in huis gekregen en ben nu 'volgeboekt'. (…) Ik woon nu beneden waar vroeger de wachtkamer was." Bertram Polak (1918-1942) was als enige van het gezin Polak-Cohen achtergebleven in Tilburg, omdat zijn familieleden al op 14 mei 1940 vanuit IJmuiden naar Engeland waren gevlucht. Bertram was werkzaam gebleven in de zaak van zijn vader en oom, de leerhandel B. Polak in de Telegraafstraat, maar moest in juni 1941 het ouderlijk huis aan de Prof. Dondersstraat verlaten. Freddie en Bertram kunnen elkaar gekend hebben vanuit de Joodse gemeenschap, maar ook omdat zij allebei dienstplichtige Tilburgers waren. Volgens een brief van Bertrams stiefgrootmoeder van 13 juli 1941 beschikte Bertram bij Freddie de Wit over "een groote kamer, goed gemeubeleerd met onder ander een eicken houten ban[k][?] boekenkast [en] 'n fameuse leeren stoel".

Freddie en Bertram moeten samen plannen hebben gesmeed om het land te ontvluchten en over te steken naar Engeland. Er zijn verschillende lezingen van de reden waarom dat mislukt is. De meest betrouwbare lezing zegt dat zij, samen met het Tilburgse echtpaar Bobby en Tineke Spier-Bendien uit de Burgemeester Van Meursstraat, op een vluchtpoging vanuit Dordrecht met een boot voor de kust van Oostvoorne – mogelijk door verraad – door de Duitsers gevangengenomen zijn. Vaststaat dat Freddie de Wit en Bertram Polak na hun mislukte vluchtpoging op 9 december 1941 zijn vastgezet in de strafgevangenis van Scheveningen ("het Oranjehotel"). Zij hebben daar hun namen en de datum van hun arrestatie (onder andere: "De Wit 9-12-'41 Scheveningen") in de muur gekrast van cel nr. 362. Twee maanden hebben zij daar verbleven. Op 2 februari 1942 zijn Freddie de Wit, Bertram Polak en Bobby Spier naar Kamp Amersfoort gebracht, waar de Joden gescheiden van de andere

Woonhuis van Freddie de Wit aan de Spoorlaan (tweede hoge huis van links), ca. 1915. (Collectie Regionaal Archief Tilburg)

gestraften werden ondergebracht. Hier heeft Freddie vervolgens maar liefst vijf maanden verbleven. 'Mom' Wellenstein, die tussen maart en september 1942 in Kamp Amersfoort gevangen zat, schrijft over de behandeling van de Joden in het kamp: "De Joden hebben het zeer zwaar. Niet alleen maken zij onder het werk geen kans op veel lijntrekken, maar bovendien worden zij bijna dagelijks collectief gestraft, soms ook met het inhouden van hun eten."

Uit deze ongetwijfeld verschrikkelijke maanden is een vijftal brieven van Freddie de Wit bewaard gebleven. In zijn eerste brief, van 3 februari 1942, schrijft Freddie dat hij het goed maakt qua gezondheid en geeft hij instructies aan zijn ouders en zus hoe zij brieven kunnen schrijven naar Amersfoort, want dat was streng geregeld. Zo moest een postzegel van 7½ cent ingesloten worden zodat Freddie kon antwoorden en moesten zij een enveloppe zonder binnenvoering gebruiken. Hij mocht maandelijks een overduidelijk zwaar gecensureerde brief schrijven, waarin hij bijvoorbeeld niets over medegevangenen mocht schrijven.

In brief 2 vraagt hij per expresse om medicijnen op te sturen op recept. In de derde brief, van 1 maart 1942, bedankt hij voor de ontvangen medicijnen en voor de brief die hij had ontvangen. Zo wist hij dat zijn vrouw Emmy en dochtertje Jetty het goed maakten. Hij informeert ook hoe het met de praktijk in Tilburg gaat en met name moesten zijn familieleden de groeten overbrengen aan ene Lies, die daar op het huis en de praktijk paste. In brief 4 (van 1 juni 1942) bedankt hij weer voor hun brief. Hij is weer erg gerustgesteld dat Emmy en Jetty het nog steeds goed maken, informeert opnieuw naar de Tilburgse situatie, laat de groeten overbrengen aan de Tilburgse buurvrouw aan de Spoorlaan, mw. Weijers, weduwe van keel-, neus- en oorarts J.G.M. Weijers, en is Lies weer erg dankbaar. "Tjonge, wat zal dat een feest zijn, als wij weer samen kunnen zijn…", verzucht hij hoopvol aan het einde van de brief aan zijn ouders en zus in Den Haag. Ook in zijn laatste brief, van 1 juli 1942 (hij schreef trouw meteen de eerste van elke maand, meer mocht hij niet schrijven), blijft hij vol goede moed. Zijn ouders moesten vooral veel groeten doen aan de Tilburgse collega's Van de Loo, Gerbranda en Moerel...

Dat is het allerlaatste bericht van Freddie de Wit. Volgens naspeuringen van Bijsterveld werd hij 2 weken later, op 16 juli 1942, met Bertram Polak en Bobby Spier vanuit Amersfoort via Westerbork op transport gesteld naar Auschwitz, waar hij op 17 juli 1942 moet zijn aangekomen. Hij kreeg daar het kampnummer 48.499, hetgeen betekent dat hij voor dwangarbeid werd geselecteerd en niet meteen is vergast. Zijn vrienden Bertram Polak en Bobby Spier stierven op 17 augustus, vermoedelijk in de gaskamer – al melden de Duitse registers dat zij stierven aan 'hartzwakte'. Mogelijk trof Freddie de Wit hetzelfde lot, maar zeker is dat niet. Daarom staat de datum van

Het leggen van de struikelsteen voor Freddie de Wit in de Helga Deentuin aan de Willem II-straat in Tilburg in aanwezigheid van diens nabestaanden, 18 juni 2013. (Foto Hans Scholtes)

Advertentie in de Nieuwe Tilburgsche Courant van 24 april 1941, waarin dokter De Wit aankondigt dat zijn praktijk met ingang van 1 mei gesloten zal zijn voor alle andere dan Joodse patiënten.

aankomst in Auschwitz, 17 juli 1942, vermeld in zijn overlijdensakte, die op 9 mei 1947 in Tilburg werd opgemaakt.
Decennialang was het vervolgens stil rondom Freddie de Wit. Tot in april 2011 het artikel verscheen over Bertram Polak en wij Freddie de Wit figuurlijk konden terughalen naar Tilburg. Op 18 juni 2013 legden wij, samen met Freddies dochter Jetty Permutti-de Wit, haar partner Peter Versluys, haar kinderen Eran Permutti en Michal Rosenstein en enkele verwanten en vrienden, een struikelsteen voor Freddie de Wit in de Helga Deentuin aan de Willem II-straat in Tilburg. Om hem nooit meer te vergeten! Die avond zei Freddies 43-jarige kleinzoon Eran Permutti: "Vanaf vandaag is mijn grootvader niet langer een abstracte 'oude man' uit een ver verleden. Ik kan hem nu zien als de jonge, 31 jaar oude man, ik weet waar hij woonde, wat hij hier deed, ik heb een beeld van zijn stad." 'Het geheim van de verlossing is de herinnering', staat er al in de Talmoed…

Voetnoten en bronnen

Regionaal Archief Tilburg, Notulenboeken in het archief van de kring Tilburg e.o./Midden-Brabant van de (Koninklijke) Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst 1849-1945
Vijf Brieven van Alfred Samuel (Freddie) de Wit uit Kamp Amersfoort, februari tot juli 1942 (collectie Joost Niepoth, Amsterdam)
E-mailwisseling (met foto's) tussen Jetty Permutti-de Wit en Arnoud-Jan Bijsterveld, 20 oktober 2012
Arnoud-Jan Bijsterveld, 'Gedenkteken voor slachtoffers en overledenen. Het verhaal achter de struikelsteen voor Bertram Polak (1918-1942)', *Tilburg* 29 nr 1 (april 2011) 3-14.

Salomon Moerel, huisarts in de Tuinstraat 1907-1944

Een Joodse huisarts die in september 1944 alsnog slachtoffer werd van de Holocaust

Jan A.M. van Eijck

Dokter Moerel was jarenlang de enige Joodse arts in Tilburg. Hij had vanaf 1907 een huisartspraktijk aan de Tuinstraat. Hij vocht tijdens de Tweede Wereldoorlog voor wat hij waard was, maar kon toch niet voorkomen dat hij in september 1944, met de bevrijding van Zuid-Nederland in zicht, toch nog slachtoffer werd van de Holocaust.

geboren in Breda, huisarts in de Tuinstraat in Tilburg

Salomon Maurits Moerel werd op 24 november 1877 geboren als oudste kind van zeven in het gezin van Maurits Moerel en Josine Moerel-Reens in Breda. Hij studeerde na de middelbare school geneeskunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht, waar hij op 24 mei 1907, op 29-jarige leeftijd, de artsenbul behaalde. Hij vestigde zich vrijwel meteen als huisarts in Tilburg. Hij kocht daartoe in november 1907 het pand Tuinstraat

GEVESTIGD:
Tuinstraat 1119a
S. M. MOEREL
Med. Docts. Arts.
Spreekuren dagelijksch
8--9 uur.
12½--2 uur.
Telephoonnummer
206.
793

Advertentie bij de vestiging van Salomon Moerel als huisarts in de Tuinstraat november 1907.

85. Op de laatste vergadering in 1907 van de kring Tilburg e.o. van de NMG was hij al aanwezig. Een half-jaar later, op 19 mei 1908, trouwde hij in 's-Hertogen-bosch met Adèle D. Wolff (in 1886 geboren in Elburg) uit Utrecht. Zij gingen dus wonen aan de Tuinstraat 85, in een pand dat in 1899 door de Nederlandsche Bank als helft van een dubbelpand gebouwd was voor de directeur en de procuratiehouder van de bank. Het gebouw van de Nederlandsche Bank zelf stond om de hoek aan de Stationsstraat. In het souterrain werd de praktijk gevestigd. In het bouwarchief van 1929 van de Gemeente Tilburg vonden we nog een aanvraag van dokter Moerel voor een kleine verbouwing in het pand. Het gezin Moerel werd achtereenvolgens uitgebreid met drie kinderen: Caroline (1909), Max (1914) en Hans (1920).

Het pand Tuinstraat 85 is het rechtse van de twee. (Foto Jan van Eijck, 2013)

Moerel als collega-arts

Salomon Moerel toonde zich al snel een actief lid van de Tilburgse artsenkring. Zo verzocht hij zijn collegae – dat waren er toen nog maar een twintigtal (zie foto) – uitdrukkelijk om de waarneming bij uitstedigheid toch goed te regelen! Waarschijnlijk had hij last gehad van patiënten die hun eigen huisarts niet hadden kunnen bereiken. Hij klaagde vaker over vermeende mistoestanden, bijvoorbeeld in 1919 over de kwaliteit van het ziekenvervoer in Tilburg (dat nog geschiedde met een overhuifde bakfiets, de "ziekenben") en over de inadequate verlening van eerste hulp door politieagenten. In 1931 onderschreef hij een klacht over ondeskundige hulpverlening door de ambulancebroeders van de GG&GD; ze waren immers geen dokters! De GG&GD protesteerde tegen de klacht: de broeders werkten wel onder medisch toezicht, moesten de collegae weten.

Moerel stond in de stad bekend om zijn affiniteit met traumatologie en ongevalsslachtoffers, zowel in het verkeer als ten gevolge van bedrijfsongelukken. Die kwamen steeds frequenter voor in de sterk ontwikkelde textielstad Tilburg, met veel gevaarlijke machines. Mede daarom schetst een cartoon van Moerel, gemaakt ter gelegenheid van het 75-jarige bestaan van de Geneeskundige Kring in 1933, hem als een teleurgestelde dokter, die zich misdeeld voelde door de concurrentie van de GG&GD, die al sinds 1920 zorgde voor het gewonden- en ziekenvervoer.

Moerel had blijkbaar ook affiniteit met de zorg voor zieke baby's en kinderen. Ik trof daarvan een paar voorbeelden aan: tijdens de mobilisatie gaf de kinderartsspecialist Carstens uit Utrecht, die als reserve-officier van gezondheid in Tilburg gelegerd was, eind 1915 bij een voordracht speciaal advies aan het lid Moerel over voedingsstoornissen bij zuigelingen. In 1926 protesteerde Moerel bij de vestiging van Jacques Keijzer als eerste kinderarts in Tilburg tegen het fenomeen kinderartsspecialist wegens broodroof voor de huisarts, en dan zeker als die specialist maar het gewone tarief vroeg. De kring drong daarom aan op een tarief van anderhalve keer het gewone tarief voor de specialist, wilde de huisarts daarmee kunnen concurreren.

Toch was het niet allemaal kommer en kwel wat Moerel te berde bracht. In 1932 werd Moerel gefeliciteerd met zijn 25-jarig artsjubileum. In 1934 vroeg hij wat bezorgd en verbaasd aan de collega's of er inderdaad nog steeds collega's waren die géén zondagsdienst wilden. De secretaris bevestigde deze afwijzende houding bij een paar leden. Maar in 1936 is er dan toch een zondagsregeling in Tilburg tot stand gekomen, zoals blijkt uit het kringarchief. Moerel leverde ook positieve inbreng: in juni 1934, bij de discussie over ziekenfondsen en tarieven, stelde hij dat het niet aardig was om deze zaken buiten de apothekers om te regelen. De nestor van de kring, dokter Deelen, vond

Salomon Moerel naast zijn auto, foto uit de jaren '20. (Collectie Regionaal Archief Tilburg)

dat ook, maar de jonge chirurg Beukers was het daarmee niet eens: de apothekers regelden immers ook vaak genoeg hun zaakjes zonder ons, zo zei hij.

Moerel introduceerde vermoedelijk ook de tweede Joodse huisarts in Tilburg in de Kring in de persoon van Freddie de Wit in 1936. In 1938 bezocht Moerel alle kringvergaderingen. Evenals Freddie de Wit en de protestantse arts Postma protesteerde hij tegen de discriminatie van niet-katholieke artsen, toen enkele charitatieve organisaties in Tilburg alleen verwijsbriefjes van "een katholieken huismedicus" dreigden te accepteren. De protesteerders kregen van enkele leden te horen in deze stad niet te veel te verwachten van hun protesten…

In december 1939 stuurde Moerel een dankbetuiging voor de ontvangen condoleances bij het overlijden van zijn echtgenote. Mevrouw Moerel-Wolff overleed op 19 oktober 1939 op de leeftijd van 53 jaar en liet haar man en drie kinderen achter.

Tijdens de bezetting bezocht Moerel nog steeds trouw de kringvergaderingen. In september 1940 vroeg hij verontwaardigd bij wie hij moest zijn om te reclameren tegen een veel te lage toewijzing van benzine. Dat mocht hij zelf uitzoeken, zeiden de collega's. Misschien moest hij in Den Bosch zijn, zeiden zij. In oktober 1940 – de vergadering vond plaats op zondagmiddag in café-restaurant Modern aan de Heuvel – maakte hij een opmerking van medisch-inhoudelijke aard: hij maakte zich zorgen over de sterke toename van kinkhoest in Tilburg en vroeg of de GG&GD daar wel voldoende aandacht voor had. In 1941 kwam Moerel tweemaal niet op de kringvergadering en daarna – tijdens de laatste vergadering in februari 1941 – werd de kring opgeheven, in het kielzog van de landelijke Maatschappij tot bevordering der Geneeskunde, die ook ophield te bestaan, uit protest tegen de Duitse politiek.

De laatste praktijkjaren

Maar Moerel zette zijn praktijk voort voor zover dat ging. Per 1 mei 1941 konden alleen zijn Joodse patiënten nog bij hem terecht, konden zij in de krant lezen; de niet-Joodse patiënten konden terecht bij dokter Mannaerts aan het Wilhelminapark 19a (voor de Duitsers: Noorderpark). Op 2 september 1942 protesteerde hij heftig bij de Rijkscommissaris van Bezet Nederlands gebied dat hij geen auto en rijbewijs meer mocht houden, ondanks de ontheffing die hem op 15 april 1942 door de Rijksinspecteur van verkeer in Den Bosch was verleend. Hij somde een hele rits argumenten op die hem moesten helpen: hij was nog de enige Joodse huisarts in Tilburg (Freddie de Wit was intussen uit Tilburg verdwenen, al wist waarschijnlijk niemand waarheen...). Daarnaast was zijn praktijk erg uitgestrekt vanwege zijn speciale (Joodse) populatie en Tilburg was al zo uitgestrekt; hij was bovendien bijna 65 jaar en leed aan reumatiek. Het mocht allemaal niet baten. Al binnen een week had hij een afwijzend antwoord binnen: kort en krachtig antwoordde de Rijkscommissaris dat er geen uitzondering werd gemaakt!

Bij een grootschalige Duitse actie tegen de Joden in de zomer van 1941 werden in Tilburg de synagoge en elf Joodse woningen beklad. Ook huize Moerel

Advertentie in de Nieuwe Tilburgsche Courant uit maart 1941.

Foto van het jaarlijkse kringdiner in oktober 1910 bij het 50-jarig bestaan (gerekend vanaf de heroprichting in 1860). V.l.n.r. zittend: Maassen (Dongen), Lobach (Oirschot), Deelen, Moerel, Lobach (Udenhout), Passtoors (chirurg), de Both (Kaatsheuvel), Costerman Bood (Goirle), Taminiau, Proot en Hensen. Staand v.l.n.r.: Eijgenraam, Hoek (Boxtel), Daamen, Ruding (Kaatsheuvel), Hoek (Helvoirt), Sassen (oogarts), de Steenhuysen Piters en Weijers (KNO-arts). (Collectie KNMG-District Midden-Brabant)

moest eraan geloven en kreeg het woord "Jood" op de gevel. Moerel was lid van de Joodse Raad en bereid om Joodse lotgenoten te helpen. Zo heeft de familie Moerel ook gastvrijheid verleend aan de jonge Hannelore Strauss en het gezin van Bernard Gersons van Ringbaan-Oost 234 (eerder Prof. Dondersstraat 15).

Salomon Moerel komt uit de notulen en uit interviews naar voren als een niet zo gemakkelijke man, soms wat pedant en erg standsbewust, maar ook als iemand met een groot plichtsgevoel en verantwoordelijkheidsbesef als huisarts.

Op 28 april 1942 hertrouwde Salomon Moerel met zijn huishoudster Clara Visser, naar wordt aangenomen om strategische redenen om hen beiden beter te beschermen tegen Duitse maatregelen… Clara Visser was geboren in Utrecht in 1888 en dus ongeveer even oud als zijn eerste vrouw.

De familie Moerel moet onderduiken

Het mocht allemaal niet baten. De dreiging van arrestatie door de Duitsers nam allengs toe. De Joden werden steeds meer opgejaagd. Dochter Caroline Moerel,

Een door hemzelf gesigneerde cartoon van Salomon Moerel uit 1933. (Collectie KNMG-District Midden-Brabant)

de oudste van de kinderen, was intussen ondergebracht of ondergedoken in het 'Centraal Israëlitisch Krankzinnigengesticht' "Het Apeldoornsche Bosch" in Apeldoorn. Zoals bekend werd dit Joodse psychiatrische ziekenhuis met één grote razzia leeggeruimd in de nacht van 21 op 22 januari 1943. Alle bijna 1200 Joodse patiënten en vijftig personeelsleden werden afgevoerd naar Westerbork en verder gedeporteerd. Caroline werd met al haar lotgenoten op 25 januari 1943 omgebracht in Auschwitz. Ook het gezin Moerel moest onderduiken en wel al op 10 april 1943, zo meldde zoon Max na de oorlog in een verklaring. Waarschijnlijk is het hele gezin even ondergedoken geweest bij Jef van Bebber thuis, in de Korenbloemstraat. Salomon en Clara Moerel-Visser doken vervolgens elders onder. Waar weten we niet precies, mogelijk aan de Bosscheweg. Toen dat huis door de Duitsers gevorderd werd, moesten ze weg. Moerel en zijn tweede vrouw hebben in ieder geval van 6 april tot augustus 1944 ondergedoken gezeten bij mevr. Martina van Vugt-Janssen aan de Celebesstraat 24 in Tilburg. De zoons Max en Hans hebben lange tijd – waarschijnlijk wel ruim een jaar – ondergedoken gezeten bij de familie Frans van Dun-Mols aan de Kwaadeindstraat. Medio 1944 worden zij ondergebracht in de Borneostraat 2a bij de weduwe Mols (?), dus bij hun ouders om de hoek!

Toen op 2 augustus 1944 Jef van Bebber, de man die zoveel Joden, verzetsstrijders en onderduikers heeft geholpen, werd gearresteerd in de Korenbloemstraat, vielen meer onderduikadressen als dominosteentjes om. Zo ook op 12 augustus het adres Celebesstraat 24, waar Salomon Moerel en Clara Moerel-Visser ondergedoken waren. Zij werden weggevoerd. Maar door alle lawaai dat dit gaf – de Duitsers zouden eerst per abuis de verkeerde woning zijn binnengedrongen – konden de beide zoons Moerel, die om de hoek ondergedoken zaten, ontsnappen en wegvluchten naar de buurman, de slager Roksnoer, waar zij zich verstopten in de grote vriezer en zo konden zij ontkomen.

Dat geluk was Salomon en Clara Moerel niet beschoren. Zij werden via Kamp Vught en Westerbork naar Auschwitz afgevoerd, waar zij onmiddellijk na aankomst op 6 september 1944 werden vergast, zo meldde het Rode Kruis in 1946 aan de zoons Moerel. Het was een tragisch lot, in het zicht van de bevrijding van Tilburg, die immers maar zeven weken later zou plaatsvinden …

Mevrouw van Vugt-Janssen, die hun onderduik had verschaft, kwam er gelukkig genadig van af. Zij moest zich de volgende dag melden in Kamp Vught. Omdat zij kordaat van zich afbeet, kwam zij ervan af met een boete van ƒ 400, die zij moest overmaken aan Winterhulp. Dat deed zij onder protest, want Winterhulp was een NSB-organisatie. Na de bevrijding vereffenden de zoons Moerel deze schuld, want zij had het geld moeten lenen van haar zwager.

Max en Hans Moerel werden overbracht naar een nieuw onderduikadres, bij de familie Van Riel-Kuijpers in de Tuinstraat 106. Zij bleven daar ondergedoken tot de bevrijding. Zonder hun ouders en hun zuster moesten zij toen de draad van het leven weer opne-

Heden overleed tot onze diepe droefheid, onze innig geliefde Echtgenoote, Moeder, Behuwd- en Grootmoeder,
Mevr. JOSINE MOEREL—REENS.
M. S. MOEREL.
Tilburg. S. M MOEREL. *Arts.*
A. MOEREL—WOLFF en Kind.
E. J MOEREL.
Utrecht. PAULINA JOSINA ENGERS—MOEREL.
S. ENGERS en Kind.
New-York. A. M MOEREL.
CHARLES MAURITS MOEREL.
5050 B MOEREL-BOASSON en Kind.
EDUARD MAURITS MOEREL.
Breda, 7 December 1910.
Eenige en algemeene kennisgeving.
Verzoeke van rouwbeklag verschoond te blijven.

De overlijdensannonce van de moeder van Salomon Moerel laat zien dat zijn drie jongste nog levende broers Alexander, Charles en Eduard Moerel reeds in 1910 in New York woonden!

men. Max zou eerst adviseur in de autobranche worden en later een van topmannen bij de Koninklijke Leder in Oisterwijk, en Hans werd apothekersassistent. Na de bevrijding stond het praktijkhuis lang leeg. Pas in 1948 nam dokter L. van der Vaart er de huisartsenpraktijk weer op. Hij heeft 28 jaar lang het praktijkpand moeten huren; de zoons Moerel wilden het ouderlijk huis niet van de hand doen. Ook opvolger Wil Wouts nam de praktijk in huur over in 1976. Pas in 1980 kon hij het praktijkpand kopen, nadat de oudste zoon Max in 1979 was overleden en de nalatenschap moest worden verdeeld. Hans zou nog lang leven en overleed nog niet zo lang geleden, in 2012 in Den Haag. Beide zoons Moerel bleven ongehuwd en kinderloos. Zij zijn allebei begraven op de joodse begraafplaats in Oisterwijk, waar ook een gedenkteken staat ter nagedachtenis aan hun vader en zuster.

Herdenking na de oorlog

Op 5 mei 1945 kwam de kring Tilburg e.o. voor het eerst na de oorlog weer bij elkaar. Na de opening werden vier overleden collegae herdacht (Deelen, Cappetti, Lobach en Roest Crollius), en daarnaast ook de beide Joodse collegae Moerel en De Wit.

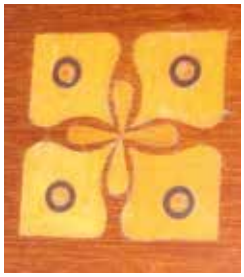

Fraaie spiegel in het pand Tuinstraat 85 die nog behoort tot de nalatenschap van de familie Moerel, met detail in Jugendstil. (Foto Jan van Eijck, 2013)

Totaal aantal omgebrachte Joodse artsen in heel Nederland

Van Rijnberk, voorzitter en "beherend redacteur" van het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (NTvG)*, dat toen de spreekbuis was van de NMG, wist in mei 1945 pas van 44 Joodse artsen dat zij de oorlog niet hadden overleefd. Hij gaf in het *NTvG* herhaaldelijk blijk van zijn verbazing dat dat getal maar bleef toenemen. Eind 1945 stond de teller op 114. Het zouden er minstens 208 worden… "En na Europa komt nu ook Indië aan de beurt met een eindeloze reeks namen van hen die zijn heengegaan", zo schreef Van Rijnberk eind 1945. Volgens opgaaf van het in 1946 weer herrezen *Nederlandsch Tijdschrift in Nederlandsch Indië* waren daar in de periode 1942-1946 116 artsen gestorven, van wie 56 door oorlogsgeweld in welke vorm dan ook: 15 Indonesische en 51 Nederlandse artsen, terwijl die lijst nog allerminst volledig leek… Toch wilde Van Rijnberk in november 1946 die "Droeve lijsten", zoals zijn feuilleton was gedoopt, afsluiten, enerzijds om niet telkens weer oude wonden te moeten openrijten, zo schreef hij, anderzijds omdat hijzelf met pensioen zou gaan. Maar hij eindigde zijn artikelenreeks met alle respect: 'Met eerbied brengt het Tijdschrift hulde aan hun aller nagedachtenis'.
Van Rijnberk kwam dus voor heel Nederland tot een getal van 208 Joodse artsen die de Holocaust niet hadden overleefd. Maar daar was Freddie de Wit niet bij, Salomon Moerel wel. Bijgevolg moeten we voortaan speken over "ten minste 209 Joodse artsen" die de Holocaust niet hebben overleefd. Niettemin verschaft het het bestuur en de 816 leden van het District Midden-Brabant van de KNMG, zoals de geneeskundige kring Tilburg e.o. tegenwoordig heet, voldoening dat onze destijds omgebrachte leden De Wit en Moerel nu weer een gezicht hebben gekregen. Wij zijn trots op wie zij waren en zullen hen nooit meer vergeten!

Bronnen

Regionaal Archief Tilburg: Notulenboeken in het archief van de afd. Tilburg e.o./ Midden-Brabant van de (Koninklijke) Nederlandse Maatschappij tot bevordering der geneeskunst, 1849-1945
Correspondentie van Gerard van Vugt aan Frans Kense dd 23 september 2012 en aan Jan van Eijck dd. 13 november 2013
Correspondentie Charles Weil aan Frans Kense, december 2012
Interview J. van Eijck met Wil Wouts, juni 2013
Interview J. van Eijck met Mw. Van Dun, 12 november 2013
J.H. van Coppenhagen, *Anafiem Gedoei'em; Overleden joodse artsen uit Nederland 1940-1945*, Erasmus Rotterdam 2000
G. van Rijnberk, serie Hoofdartikelen "De Bevrijding" t/m "De Droeve Lijst: Slot", in *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, Jrg. 89-90 (7 Mei 1945-1 november 1946)

De Rijks-HBS “Willem II” gefotografeerd in 1939

Hans Scholtes

Op het eerste gezicht gaat het hier om een gewone schoolfoto waarop iedereen ongeacht zijn of haar eigen afkomst, geloof of politieke overtuiging ontspannen bij elkaar staat. Die diversiteit hoort bij het karakter van de openbare school die de HBS is en ieder lid van deze voor Tilburgse begrippen liberale schoolgemeenschap vindt dat normaal. Als een jaar later de oorlog uitbreekt, komt deze identiteit onder spanning te staan en is het de vraag wat ervan over zal blijven. Zeker het lot van de Joodse leerlingen speelt daarbij een rol.

Een dag in 1939

Te zien aan een drietal korte broeken bij de jongens, de korte mouwen van veel dames en het jonge groen aan de bomen is het een voorjaarsdag in 1939 als 140 leerlingen en acht personeelsleden van Rijks-HBS “Willem II” bij elkaar komen op het schoolplein voor een groepsfoto. Er is door de fotograaf al een kromme krijtlijn op de tegelvlakte getrokken om het perspectief in goede banen te leiden. Het is een lustrumjaar, want vijf jaar daarvoor nam de HBS het prachtige gebouw aan de Ringbaan-Oost in gebruik, waardoor er plaats kwam voor een steeds groeiend aantal leerlingen. Zoals altijd bij het maken van groepsfoto’s hing er waarschijnlijk een uitgelaten sfeer en zal het een tijdje geduurd hebben voor de opstelling in orde was: meisjes en jongens in aparte rijen, oudere leerlingen achteraan, de jonkies op de voorste rijen en natuurlijk directie en docenten pontificaal in het midden. De tekenleraar (de heer Vrensen) nam plaats in de achterste rij uiterst rechts, misschien dat hij net op tijd was gearriveerd of gewoon een paar belhamels moest bewaken. Daarbij ontging het hem kennelijk dat ook bij deze schoolfoto één van de leerlingen erin slaagde om zowel op de linker- als op de rechterflank te verschijnen. Zoals gebruikelijk in een tijd zonder jongerencultuur zien de leerlingen er nogal ouwelijk uit: overwegend jasje-dasje bij de jongens en hooggesloten kleding bij de meisjes. Veel kinderen uit de middenklasse- en fabrikantengezinnen, met polshorloges om en pennen in de borstzak. Op het eerste gezicht een normaal portret van een doorsnee-HBS.

Het gebouw aan de Ringbaan-Oost zoals dat in 1934 werd opgeleverd. (Collectie Regionaal Archief Tilburg)

In de publiciteit

De foto hangt op groot formaat al jaren op een duidelijk zichtbare plaats in het hoofdgebouw van het Koning Willem II College aan de Tatraweg in Tilburg en leidde daar tot voor kort een onopvallend bestaan. Pas toen de werkgroep Joodse Tilburgers zich in 2012 realiseerde dat de openbare HBS voor kinderen uit Joodse gezinnen vaak de enige acceptabele middelbare school was en dat die kinderen derhalve op de foto te zien moesten zijn, werd dit portret een soort ‘gezicht’ van Joods Tilburg. Voor verder onderzoek kon de werkgroep ook voortborduren op het werk dat tussen 2004 en 2007 was verricht voor de publicatie van het dagboek en de brieven van Helga Deen, nadat gebleken was dat Helga en een aantal van haar vriendinnen op de HBS-foto te zien waren. Zo startte de werkgroep Joodse Tilburgers met een speurtocht naar de Joodse leerlingen op deze foto. In Regionaal Archief Tilburg bevinden zich de belangrijkste bronnen die kunnen helpen bij de aanduiding van de leerlingen op de foto: de leerlingenlijsten en de mappen met inkomende en uitgaande post van de schooldirectie. In het begin was er nog twijfel over de betekenis van de vermelding ‘1939’, die altijd bij de foto was gehanteerd. Die kon betrekking hebben op twee schooljaren, maar al snel bleek dat enkele succesvolle examenkandidaten van het schooljaar 1938-1939 op de foto te zien waren en ook de heer Brooijmans, die de zieke conciërge (de heer Jansma) in dat schooljaar verving. In een poging om uit het Tilburgse publiek informatie te krijgen, verscheen de foto vergezeld van een oproep om te reageren, in het *Brabants Dagblad*

OPWEKKING.

Wij leven in een donkere tijd, daarover is iedereen het eens. Laten wij ouderen en jongeren daarom zorgen, dat er in deze donkere wereld, één plaats is, waar rust en warmte is, nl. "ons huis". Daaraan kunnen wij allen meewerken, indien we aan het volgende denken: le laat de huisvrouw niet humeurig worden, als zij tegenslag heeft, doordat een of ander levensmiddel schaarser is geworden, laat de heer des huizes door zijn moeilijkheden in zaken en werkkring niet kriebelrig worden in de huiselijke kring, laat de jeugd niet mokken, indien ze zich door de tijdsomstandigheden iets moet ontzeggen, erbij bedenkende, dat er ergere dingen op de wereld zijn. Tenslotte, indien wij allen ons houden aan 't woord van H.M. de Koningin, gesproken bij het begin der mobilisatie: Laat eenieder rustig en kalm en blijmoedig zijn plicht doen, dan zal vanuit ieder huisgezin, iets stralen, dat weer licht geeft in deze donkere tijden.

Passage uit de schoolkrant van september 1939, de enige verwijzing naar de oorlogsdreiging. (Collectie Koning Willem II College)

en dientengevolge op verschillende websites. Dat leverde meteen een aantal persoonlijke verhalen op. Het was het begin van een lange reeks die nog zou volgen. Na vele anonieme jaren aan de muur van een schoolgebouw keerde de HBS-bevolking van 1939 weer voor even terug in de stad om tot leven te worden gewekt door de verhalen van nabestaanden en nog in leven zijnde tijdgenoten. Voor zover nu bekend zijn vijf leerlingen van het schooljaar 1938-1939 nog in leven en vier van hen hebben veel over die tijd verteld. Maar ook de bijdragen van leerlingen uit eerdere en latere jaren waren onmisbaar. Daarbij ontstond bij de werkgroep Joodse Tilburgers een toenemend besef van het bijzondere karakter van deze foto: dit stukje gestolde tijd uit 1939 laat jonge levens vol onschuld en grote toekomstverwachtingen zien en je weet niet wie de dreiging van de oorlog al zag. Eén ding is zeker: zij wisten niet wat wij nu weten over alle verschrikkingen die zouden komen. Iedereen probeerde iets van het schoolleven te maken: protestantse, liberaal-katholieke, joodse, Rijksduitse en NSB-kinderen hadden samen les, sportten samen en gingen met zijn allen te voet naar school. Op dit moment weten we van meer dan honderd van de afgebeelde personen de namen en van een deel daarvan hun verdere levensloop.

Meiden van de HBS op een veerpont tijdens een schoolreisje naar Spakenburg in 1938. In het midden Lore Samson en uiterst links Joan Meyer-Udewald. Tweede van links is Judith Polak (Collectie Machteld Metzlar)

‘O ja, die foto met die Joodse kinderen!’

Deze zin is vaak de eerste reactie als getuigen van het eerste uur de foto weer zien, maar de kinderen van inmiddels overleden tijdgenoten zeggen hetzelfde. Er zitten in het schooljaar 1938-1939 in totaal dertien Joodse leerlingen op de HBS, verspreid over vijf leerjaren (zie overzicht). Van hen zijn er zes in Tilburg geboren. De twee kinderen Gersons zijn van de gelijknamige slagerij in de Bisschop Zwijsenstraat en de vier meisjes Polak behoorden tot twee ondernemersgezinnen uit de Professor Dondersstraat. Zes Joodse leerlingen zijn afkomstig uit Duitse Joodse gezinnen die na 1933 uitweken naar Nederland. De vaders waren ondernemers in de textiel- en de schoenenindustrie of probeerden de productie van zeep van de grond te krijgen. De moeder van Helga Deen probeerde als arts aan het werk te komen.

Als de directeur van de Rijks-HBS op 30 augustus 1941 zijn lijst met de namen van veertien Joodse leerlingen inlevert bij de gemeente Tilburg, staan daar Helga Deen, Salomon Gersons, Joan Meyer-Udewald, Anita Roos en Lore Samson bij. De overigen hebben dan de school al met of zonder diploma verlaten. Van de dertien Joodse leerlingen van 1938-1939 komen Helga Deen, Joan Meyer-Udewald, Leo Stad en Bernd Roos om het leven door de verschrikkingen van de Holocaust en wordt Salomon Gersons in 1944 dood aangetroffen in het Wilhelminakanaal. Twee klasgenoten bevestigen nu het al langer bestaande verhaal over zijn zelfmoord. De kinderen van de twee gezinnen Polak (behalve Bertram) wijken in de meidagen van 1940 uit naar Engeland en overleven de oorlog. Behalve het dagboek van Helga Deen zijn ook de herinneringen van Anita Roos in drukvorm verschenen. In haar boek beschrijft ze haar onderduikperiode bij Jef van Bebber in de Korenbloemstraat, de arrestatie, de deportatie naar Westerbork, haar ontmoeting met Anne en Margot Frank en haar verblijf in Auschwitz en Libau. Als ze in het kamp worstelt met levensvragen, blikt ze soms terug op de lessen uit de Griekse en Romeinse mythologie die ze in de eerste klas heeft gehad. Daarin moest de hoofdfiguur de vraag beantwoorden of hij liever eerst het slechte deel van zijn leven wilde meemaken en dan pas het goede, of andersom.

Schoolleven voor de oorlog

Uit alle verhalen die nu opduiken door het onderzoek naar de foto blijkt dat de verbondenheid die de scholieren van de HBS voelden met elkaar of met hun docenten in geen enkel opzicht op een negatieve manier werd bepaald door de Joodse afkomst van een deel van hen. Eerder voelde iedereen een soort solidariteit met elkaar, wellicht vanwege de katholieke buitenwe-

Leerlingen en docenten van de HBS in 1939. (Collectie Koning Willem II College)

reld. De school was vanaf de negentiende eeuw geregeld tegengewerkt door de clerus en ook in de jaren dertig kon je als katholieke fabrikant vanaf de kansel gekapitteld worden als je je zoon liever naar de openbare HBS stuurde, omdat veel leraren daar een academische titel hadden. Zo was de schoolbevolking een conglomeraat van protestantse, liberaal-katholieke, oud-katholieke, remonstrantse en Joodse leerlingen en hun docenten. Het schoolleven speelde zich niet alleen af in de les, waar je samen in de banken zat, samen spiekte, samen huiswerk overschreef, verliefd werd op elkaar of luisterde naar elkaars voordrachten, maar veelal ook 'aan de rand van de school': die had een actief leerlingenbestuur (een initiatief van leraar Nederlands en Geschiedenis dr. J.M. Metzlar) en organiseerde veel sport en schoolreisjes. Er zijn foto's waarop we Bernd Roos met andere leerlingen zien poseren in het tennisteam van de school. In de redactie van de schoolkrant *De Schakel* vinden we Judith Polak terug en in de jaargang van 1939 staan stukjes van de hand van Helga Deen. Joodse en niet-Joodse leerlingen hadden lol op de veerpont tijdens een schoolreisje.

Leerlingen van de HBS als padvindsters. Uiterst links Helga Deen. (Collectie Machteld Metzlar)

Buiten schooltijd troffen de kinderen elkaar omdat ze veelal in dezelfde buurten woonden en samen naar school liepen of rondhingen bij het Wilhelminakanaal. Ook de padvinderij was een trefpunt van Joodse en niet-Joodse meiden. Op foto's zien we Helga Deen, Lore Samson, Anita Roos en Joan Meyer-Udewald ontspannen poseren of in het gras liggen. Al met al levert het een beeld op van een zorgeloos samenleven. Alleen een passage uit de schoolkrant van september 1939 laat wat expliciete onzekerheid over de toekomst doorschemeren onder de titel 'Opwekking': 'Wij leven in een donkere tijd, daarover is iedereen het eens. Laten wij ouderen en jongeren daarom zorgen, dat er in deze donkere wereld, één plaats is waar rust en warmte is, nl. "ons huis"'.

Wat brengt de oorlog teweeg?

Na de schok van de Meidagen van 1940 gaat het op de HBS net als in de rest van Nederland. Iedereen probeert de draad weer op te pakken door het normale leven te hervatten. Maar kan dat wel? Klaus Zickhardt, een jongen uit een Duits gezin dat al voor 1930 naar Tilburg was gekomen, was samen met veel andere Duitse Tilburgers korte tijd door de Nederlandse overheid geïnterneerd geweest en hij zal daarna toch anders in de schoolbanken hebben gezeten. Zijn zoon zal later deze vernedering nog uitgebreid memoreren. Hoeveel spanning ontstaat er als kinderen in het uniform van de Jeugdstorm op school

Joodse leerlingen HBS 1938-1939. Vanaf linksboven: Bernd Roos, Anita Roos, Salomon Gersons, Rini Gersons, Leon Stad, Helga Deen, Joan Meyer-Udewald, Lore Samson, Alfred Samson, Louise Polak, Floortje Polak, Leonie Polak en Judith Polak. (Collectie Koning Willem II College)

verschijnen of anderszins als propagandist van de 'Nieuwe Orde'? Speelt de moeder van Helga Deen nog steeds piano met wiskundeleraar Dijksterhuis, zoals zij dat vóór de oorlog geregeld deed? Joodse leerlingen krijgen te maken met toenemende spanning door beperkende maatregelen of inbeslagname van hun ouderlijk huis. In het lokaal van de heer Metzlar gaat bij aanvang van zijn geschiedenislessen steevast de deur op slot en krijgt iedereen nadrukkelijk de opdracht om vrijuit te spreken, ook in aanwezigheid van leerlingen van wie de ouders sympathiseren met de bezetter. Aan het eind van de zomervakantie in 1941 voltrekt zich vrijwel geruisloos op alle scholen in de stad de uitsluiting van Joodse leerlingen uit het reguliere onderwijs, dus ook op de HBS. Zeventig jaar later is er altijd die met vertwijfeling uitgesproken vraag 'hoe kon dit zo gemakkelijk gebeuren?' Op de eerste lesdag van het nieuwe schooljaar volstond de mededeling van de directeur dat Helga Deen (of welke Joodse leerling dan ook) naar het Joodsch Lyceum in Den Bosch was gegaan.

Toch zien we op de groepsfoto van de geslaagden van 1942 een trotse Lore Samson zitten, die in 1939 nog in de tweede zat. In een telefoongesprek uit 2007 haalt zij herinneringen op aan haar laatste schooljaar. Zij was ook van school verwijderd, maar haar ouders hadden ontheffing aangevraagd, onder andere omdat haar vader in de Eerste Wereldoorlog gewond was geraakt en een onderscheiding voor zijn verdiensten had ontvangen. Die ontheffing kwam pas in maart 1942 en tot die tijd had Lore met hulp van docenten en medeleerlingen thuis de leerstof voor het examen kunnen doorwerken. De al eerder genoemde heer Dijksterhuis kwam één of twee keer per week bij haar aan huis om huiswerk te brengen en weer mee te nemen. Ook toen zij daarna weer op school verscheen en aan het begin van de zomer examen deed, gebeurde dat met veel hulp van vrienden en leraren. Zij zat overigens in die twee maanden in één klas met de zoon van een Tilburgse partijleider van de NSB. Het examen scheikunde (bij de heer Borgesius) draaide uit op een mondelinge herkansing met een gecommitteerde erbij. Die vroeg alleen naar de onderwerpen waar ze goed in was, nadat ze eerst een gesprek hadden gehad over de Davidsster die Lore in die tijd verplicht droeg.
Vriendschapsbanden van de middelbare school zorgden er ook voor dat deze vorm van 'stil verzet' plaatsvond in de Korenbloemstraat bij Jef van Bebber. In zijn woning zat toen de familie Roos ondergedoken en tot aan de dag voor hun arrestatie bezorgde Doortje Evertse, de vriendin van Anita, daar leesboeken uit het ouderlijk huis.

Boven: De geslaagden van 1942 met in het midden Lore Samson en Clementine Verschuure. (Collectie Machteld Metzlar)

Rechts: Diverse leerlingen van de HBS bij een tennistoernooi. Uiterst links Bernd Roos, liggend op de voorgrond Lore Samson. (Collectie Machteld Metzlar)

Slotsom?

Het onderzoek naar de schoolfoto uit 1939 gaat nog steeds door en reconstrueert niet alleen een deel van de geschiedenis van de Joodse Tilburgers. De foto roept verwondering op bij de vraag hoe het kon dat de levens van veel van die mensen in een paar jaar tijd zo overhoop kwamen te liggen of gewoon voorbij waren. Waarop baseerden zij hun keuzes voor collaboratie, verzet of aanpassing? Ook de identiteit van het openbaar onderwijs in Tilburg wordt door het onderzoek verder ingekleurd. Ten aanzien van de Joodse leerlingen van de HBS rijst het beeld op van een groep die voor de oorlog helemaal opgaat in de schoolgemeenschap, maar door de maatregelen van buitenaf en de soms daaraan aangepaste opstelling van de schooldirectie steeds meer uit het zicht verdwijnt. Ondanks enkele individuele inspanningen was hun lot onontkoombaar.

Verantwoording

Veel dank is verschuldigd aan de tijdgenoten uit 1939 of hun kinderen, die bereid waren hun verhalen over de HBS met mij te delen. Daaraan bleek ook bij een aantal van hun een soort behoefte te bestaan, die veelal voortkwam uit een levenslang sluimerende verbazing en soms ook schaamte over het lot van hun Joodse klasgenoten. Zeker op latere leeftijd en wellicht versterkt door een toenemende stroom egodocumenten uit de Bezettingstijd werden deze gevoelens manifester. Voor zover de hierbij geplaatste foto's afkomstig zijn uit de privécollecties van deze personen is dat erbij vermeld.

De passages over Anita Roos zijn afkomstig uit haar memoires: Anita Mayer, *Als ik Hitler maar kan overleven*. Nieuwkoop 1981.

De geschiedenis van de HBS is in 1990 uitvoerig beschreven in H. Franssen, J. Wolfs en J. de Veer, *1866-1991 Jaren van voorzichtig beleid. De huidige Rijksscholengemeenschap Koning Willem II 125 jaar in Tilburg*. Tilburg 1990.

Het archief van de HBS met daarin de leerlingenlijsten en correspondentie bevindt zich in Regionaal Archief Tilburg, inventarisnummer 635.

Joodse leerlingen Rijks HBS "Willem II" schooljaar 1938-1939

	Klas	Geboren	Naar Tilburg	Overleden
Helga Deen	1	1925 Stettin (Du)	1933	1943 Sobibor (Polen)
Salomon Gersons	1	1925 Tilburg		1944 Tilburg
Joan Meyer-Udewald	1	1925 Hamburg (Du)	1936	1945 Tröbitz/Schilda (Du)
Anita Roos	1	1925 Barmen (Du)	1933	2003 Toronto (Canada)
Leo Stad	1	1924 Den Bosch	1934	1943 Sobibor (Polen)
Rini Gersons	2	1923 Tilburg		2011 Geertruidenberg
Lore Samson	2	1925 Elberfeld (Du)	1934	2009 Qiryat Tiv'on (Isr)
Louise Polak	3	1923 Tilburg		1968 Desmoines (VS)
Leonie Polak	3	1923 Tilburg		1955 New York (VS)
Judith Polak	3	1923 Tilburg		-
Alfred Samson	4a	1922 Elberfeld (Du)	1934	1995 Kibbutz Cabri (Isr)
Bernd Roos	4b	1922 Barmen (Du)	1933	1945 Auschwitz (Polen)
Floortje Polak	5	1921 Tilburg		2011 Springfield (VS)

‘Ze wisten niet wat hun te wachten stond’

De lotgevallen van het gezin van Joseph Gompers en Paulina Hollander

Rinus Versluis*

** Rinus Versluis (1943) is lid van de werkgroep Joodse Tilburgers. Hij is een neef van Paulina Hollander en haar man Joseph Gompers. Hun dochters Anna en Maria waren zijn nichtjes. Van 17 tot en met 20 april 2011 ondernam hij samen met andere nabestaanden van de slachtoffers een herdenkingsreis naar Sobibór. Daar bewees hij de laatste eer aan zijn tante, zijn nichten en andere familieleden die in Sobibór zijn omgebracht.*

De Joodse Joseph Gompers en Paulina Hollander (een tante van de auteur van dit artikel) zagen elkaar voor het eerst tijdens een ontmoeting die door hun ouders georganiseerd was. Ze trouwden en stichtten een gezin. De Tweede Wereldoorlog maakte aan hun gelukkige bestaan echter op brute wijze een einde. De schrijver van deze bijdrage ondernam een zoektocht naar de familie Gompers-Hollander en naar wat het gezin tijdens de oorlog overkwam. Hij bracht een heleboel gegevens bijeen en dit artikel is een weergave van die zoektocht.

De achtergronden van Joseph Gompers en Paulina Hollander

Joseph Gompers werd op 14 oktober 1901 geboren aan de Groenendaal in Gouda. Hij was daarmee het vierde kind van acht in het gezin van Levi Gompers en Anna van Kloeten.

Trouwfoto van Joseph Gompers en Paulina Hollander, 30 oktober 1928. (Coll. Rinus Versluis)

Vader Levi Gompers werd geboren op 28 april 1874 in Gouda. Hij trouwde op 29 juli 1896 in Sint-Oedenrode met Anna van Kloeten (geboren op 7 april 1871 in ’s-Hertogenbosch).

Vader Gompers was koopman/winkelier, moeder Anna was zonder beroep. In 1940 verhuisden zij van Gouda naar Amsterdam. Beiden zijn op 5 oktober 1942 omgebracht in Auschwitz.

Paulina Hollander, de latere echtgenote van Joseph Gompers, werd op 23 september 1905 geboren in de Veldstraat in Antwerpen, België. Zij was het tweede kind van twaalf in het gezin van Abraham Hollander en Anna Maria Catharina Verbuecken. Haar vader Abraham Hollander werd op 14 april 1880 geboren in Antwerpen, en was koopman van beroep. Op 18 mei 1903 trouwde hij in Herentals met Anna Maria Catharina Verbuecken (geboren op 19 april 1883 in Herentals). Zij was zonder beroep. Na op verschillende adressen in Herentals en Antwerpen te hebben gewoond, verhuisde het gezin aan het begin van de twintigste eeuw naar de Noord-Besterdstraat in Tilburg.

Joseph Gompers volgde na de lagere school technisch onderwijs op het niveau van de huidige MTS. Voor zijn huwelijk was zijn beroep reiziger, nu zouden we zeggen vertegenwoordiger. Paulina Hollander bezocht de Openbare school aan de Korte Schijfstraat te Tilburg. Daarna ging ze naar de mulo. Ook behaalde ze een akte MO Frans. Paulina koos uiteindelijk het beroep van marktkoopvrouw.

Het gezin Gompers-Hollander

Joseph Gompers en Paulina Hollander leerden elkaar kennen op een door hun ouders gearrangeerde afspraak in Gouda, iets wat in die tijd gebruikelijk was in Joodse kringen.

Ze trouwden op 30 oktober 1928 in Tilburg, de woonplaats van Paulina. Joseph en Paulina woonden eerst op verschillende adressen in Gouda, waaronder (wat nu heet) Lage Gouwe 78, op de hoek van de Turfmarkt. Op 15 mei 1931 verhuisden zij naar Tilburg. Ze woonden achtereenvolgens op de adressen Anna Paulownastraat 24 (tot 23 december 1932),

Paulina Hollander. (Collectie Rinus Versluis)

Veemarktstraat 10 (tot 26 april 1933) en Anna Paulownastraat 6. Op dit laatste adres was Joseph zelfstandig ondernemer. Hij verkocht en repareerde radio's en andere technische apparaten. Paulina was marktkoopvrouw in manufacturen. Het gezin Gompers werd uitgebreid met twee dochters: Anna, roepnaam Anneke (geboren op 29 augustus 1932), en Maria Anna Catharina, roepnaam Marieke (geboren op 8 september 1936). Anneke en Marieke bezochten de openbare lagere school aan de Korte Schijfstraat in Tilburg. Deze school telde meer Joodse leerlingen tot ze door een reeks Duitse maatregelen van school werden verjaagd. Anneke en Marieke gingen naar de aparte Joodse klassen die de Joodse gemeente Tilburg inrichtte.

Dwangarbeider in Rijkswerkkamp Twilhaar

Op 31 juli 1942 moest Joseph Gompers zich melden in het werkkamp 'Twilhaar' in Nijverdal. De meeste mensen daar kwamen uit de stad Groningen. Het kamp kon circa honderd personen herbergen. Aanvankelijk was het regime mild. De mannen werd toegestaan het kamp te verlaten en ze konden zich vrij in Nijverdal bewegen. Censuur op brieven was er niet en er mocht bezoek worden ontvangen. Maar al na een maand werden de duimschroeven aangedraaid.
De Joodse dwangarbeiders hebben onder toezicht van medewerkers van Staatsbosbeheer een perceel grond van 200 bij 100 meter bouwrijp gemaakt voor inplant. De mannen hebben niet de tijd gekregen ook daadwerkelijk bos op de Heuvelrug aan te planten. Na enkele maanden ploeteren op de flanken van de Nijverdalseberg, de Haarlerberg en de Elerberg werd de groep uit Twilhaar op 2 oktober 1942 onder bewaking van Duitse soldaten lopend over de berg over de Grotestraat naar het station van Nijverdal gedreven om vervolgens onder het mom van gezinshereniging naar Westerbork te worden overgebracht. Joseph Gompers werd enkele weken later, op 19 oktober 1942, naar het vernietigingskamp Auschwitz gedeporteerd. Hij kwam daar op 28 februari 1943 om het leven.

Anneke en Marieke Gompers, dochters van Joseph en Paulina Gompers-Hollander. (Collectie Rinus Versluis)

Gebroken gezin

Door het gemis van vader en echtgenoot in het gebroken gezin Gompers-Hollander en de gedachte aan gezinshereniging besloot Paulina ten einde raad zich met haar kinderen vrijwillig te melden bij Kamp Vught. Met een paar koffers vertrokken zij op 9 april 1943 met de trein naar Vught. Ze lieten alle verdere bezittingen in hun woning achter. In het politierapport van mei 1943 staat vermeld: "Gompers-Hollander gewoond hebbende aan de Anna Paulownastraat 6, deze is vertrokken naar het kamp Vught en heeft haar meubels in de woning achtergelaten. De woning is tot op heden nog niet aan een nieuwen bewoner overgegeven. Twee voorkamertjes gedeeltelijk gemeubileerd, huiskamer met meubels, slaapkamer, en keuken."

Op zaterdag 5 juni 1943 werd bekendgemaakt dat alle kinderen Kamp Vught moeten verlaten samen met de moeders. Voor de beruchte kindertransporten stonden op 7 juni 1943 bij de uitgang van het kamp bussen gereed om hen naar het station te brengen. Een trein met veewagens vervoerde hen vandaar naar Westerbork. Daar aangekomen hebben Paulina, Anneke en Marieke ongetwijfeld geprobeerd om hun echtgenoot en vader terug te vinden.

Sobibór

In het boek 'In Memoriam' van Guus Luijters en Aline Pennewaard over het zogenoemde kindertransport vinden we de namen van Anneke en Marieke Gompers terug. Ze maakten deel uit van transport 68 van Westerbork naar Sobibór op dinsdag 8 juni 1943. De trein telde liefst 46 wagons. Onder de 3.017 gedeporteerden, van wie 1.145 kinderen, bevonden zich behalve Anneke en Marieke Gompers nog 13 andere Joodse Tilburgers, zo blijkt uit de transportlijst. Drie dagen duurde de reis naar een voor de kinderen en hun ouders onbekende bestemming. Na aankomst in

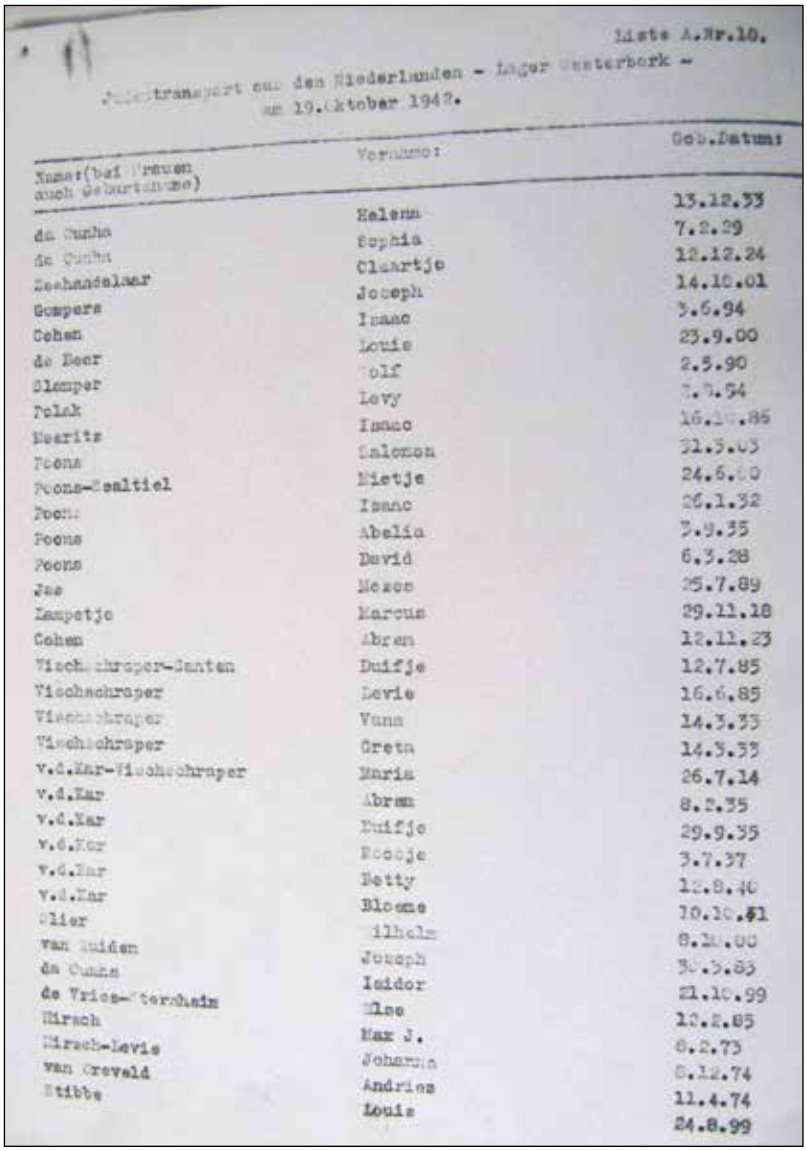

Liste A.Nr.10.

...transport aus den Niederlanden - Lager Westerbork -
am 19. Oktober 1942.

Name (bei Frauen auch Geburtsname)	Vornamen	Geb.Datum
	Helena	13.12.33
da Cunha	Sophia	7.2.29
da Cunha	Claartje	12.12.24
Zeehandelaar	Joseph	14.10.01
Gompers	Isaac	3.6.94
Cohen	Louis	23.9.00
de Boer	Wolf	2.5.90
Slemper	Levy	3.7.94
Polak	Isaac	16.10.86
Mearitz	Salomon	31.5.43
Poons	Mietje	24.6.00
Poons-Sealtiel	Isaac	26.1.32
Poons	Abelia	7.9.35
Poons	David	6.3.28
Poons	Mozes	25.7.89
Jas	Marcus	29.11.18
Lampetjo	Abram	12.11.23
Cohen	Duifje	12.7.85
Vischschraper-Santen	Levie	16.6.85
Vischschraper	Vuna	14.3.33
Vischschraper	Greta	14.3.33
Vischschraper	Maria	26.7.14
v.d.Kar-Vischschraper	Abram	8.2.35
v.d.Kar	Duifje	29.9.35
v.d.Kar	Roosje	3.7.37
v.d.Kar	Betty	12.8.40
v.d.Kar	Bloeme	10.10.41
Olier	Wilhelm	8.10.00
van Zuiden	Joseph	30.5.83
da Cunha	Isidor	21.10.99
de Vries-Sternheim	Else	12.2.85
Hirsch	Max J.	8.2.73
Hirsch-Levie	Johanna	9.12.74
van Creveld	Andries	11.4.74
Stibbe	Louis	24.8.99

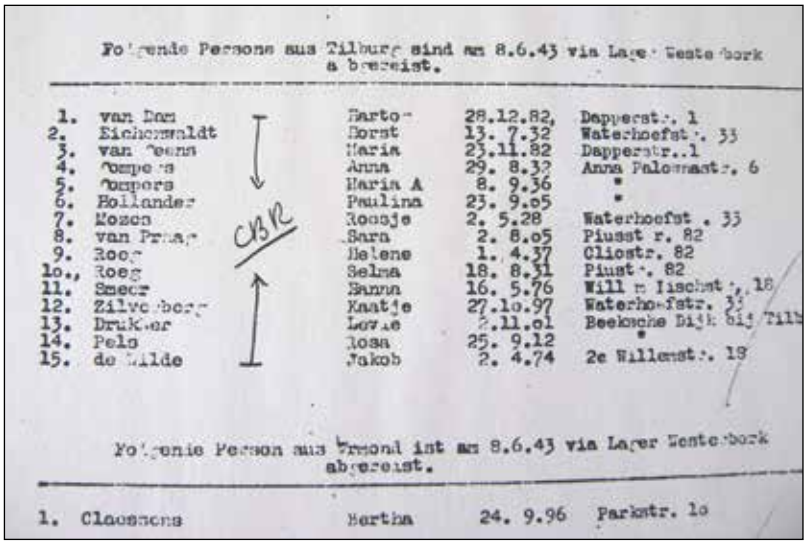

Folgende Personen aus Tilburg sind am 8.6.43 via Lager Westerbork abgereist.

1.	van Dam	Barto-	28.12.82,	Dapperstr. 1
2.	Eichenwaldt	Horst	13. 7.32	Waterhoefstr. 33
3.	van Geens	Maria	23.11.82	Dapperstr. 1
4.	Gompers	Anna	29. 8.32	Anna Paulownastr. 6
5.	Gompers	Maria A	8. 9.36	"
6.	Hollander	Paulina	23. 9.05	"
7.	Mozes	Roosje	2. 5.28	Waterhoefstr. 33
8.	van Praag	Sara	2. 8.05	Piusstr. 82
9.	Roos	Helene	1. 4.37	Cliostr. 82
10.	Roos	Selma	18. 8.31	Piusstr. 82
11.	Smeer	Hanna	16. 5.76	Willemstr. 18
12.	Zilverberg	Kaatje	27.10.97	Waterhoefstr. 33
13.	Drukker	Levie	2.11.01	Beekesche Dijk bij Tilb
14.	Polo	Rosa	25. 9.12	"
15.	de Wilde	Jakob	2. 4.74	2e Willemstr. 19

CBR

Folgende Person aus Emmond ist am 8.6.43 via Lager Westerbork abgereist.

1.	Cloosens	Bertha	24. 9.96	Parkstr. 1o

Boven: Transportlijst Kamp Westerbork, 19 oktober 1942, met vermelding van o.a. Joseph Gompers. (Collectie Archief Herinneringscentrum Kamp Westerbork)
Onder: Transport 68 van Westerbork naar Sobibór op 8 juni 1943. (Collectie Archief Herinneringscentrum Kamp Westerbork)
Rechts: Kamp Sobibór. (Foto Rinus Versluis)

Sobibór op vrijdag 11 juni 1943 gingen zij vrijwel direct door naar de gaskamers.

Bronnen

Regionaal Archief Tilburg
Streekarchief Helmond
Nationaal Monument Kamp Vught
Streekarchief Midden-Holland
Haags Gemeentearchief
Nationaal Archief
Stadsarchief Amsterdam
Felixarchief Antwerpen
Herinneringscentrum Kamp Westerbork
Guus Luijters en Eline Pennewaard: *In Memoriam*

Ter herdenking

- In september 1948 werd op de Joodse begraafplaats aan de Delmerweg een gedenksteen onthuld door Opperrabbijn S. Rodrigres Pereira voor de niet teruggekeerde Joden uit de jaren 1940-1945.
- De namen van Anna en Maria Gompers staan vermeld op het Monument voor de weggevoerde Joodse kinderen op het buitenterrein van het Nationaal Monument Kamp Vught. Ieder jaar rond 6 juni wordt daar een herdenking gehouden.
- De namen van de weggevoerde kinderen worden vermeld in de kantlijnen van het boek 'Joodse kinderen in het kamp Vught' van Janneke de Moei.
- Anna Gompers staat vermeld op het herdenkingsmonument, dat de Openbare Lagere school aan de Korte Schijfstraat in Tilburg later heeft gemaakt voor de kinderen van de school, die de oorlog niet hebben overleefd.
- In 2010 lieten nabestaanden een gedenksteen plaatsen op de gedenklaan van Kamp Sobibór.

In het oog van de orkaan

Hoe de families Leopold en Wohlmuth in Tilburg terechtkwamen en de oorlog overleefden

Ans Holman*

* *Ans Holman (Tilburg 1960) is werkzaam bij Regionaal Archief Tilburg.*

Als op 10 juli 2009 Walter Leopold zich meldt aan de balie van Regionaal Archief Tilburg kan ik niet bedenken dat het wandelingetje dat ik tijdens mijn lunchpauze met hem maak naar het gemeentehuis, omdat zijn geboorteakte daar te vinden is, zal uitmonden in een jarenlang onderzoek naar het leven van zijn familie voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit onderzoek brengt mij digitaal naar archieven verspreid over heel de wereld en fysiek naar archieven in Nederland, Duitsland en Oostenrijk. Naast heel veel informatie heeft het onderzoek me ook een aantal bijzondere vriendschappen opgeleverd.

Donkere wolken boven Duitsland

In de tweede helft van de jaren dertig wordt het wel duidelijk dat het leven van de Joodse familie Leopold in Duitsland schier onmogelijk wordt. De veehandel waarmee men al generaties lang de kost verdient, komt door anti-joodse wetten in het nauw. Maar ook de sfeer in het dorp is veranderd. Families met wie men al sinds jaar en dag handelt en waar men over de vloer komt, willen of durven niet meer. In 1937 wordt het besluit genomen om het op te geven en Gangelt, net over de grens bij Sittard, te verlaten. Op nieuwjaarsdag 1938 wordt de verkoop vastgelegd bij de notaris. Het huis met binnenplaats, de stal, slachtplaats en groentetuin worden verkocht aan bakker Dömges, de buurman met wie de familie al jaren bevriend is.

Franciska en Max Wohlmuth na hun aankomst in Nederland, op de Dam in Amsterdam, 1938. (Collectie Fam. Leopold USA)

De situatie in nazi-Duitsland wordt er niet beter op en vader en moeder Leopold zien hun getrouwde dochters naar Engeland vluchten. De zonen Hugo en Erich gaan aan de slag om een uitweg te vinden samen met hun ouders. De papieren voor emigratie naar Amerika zijn zover rond dat de familie Leopold op de wachtlijst voor een visum staat.

In oktober 1938 laten Hugo en Eric Gangelt achter zich. Als zo vaak steken ze op zondagmiddag de grens bij Brunssum over, met goedkeuring van de douane, om op familiebezoek te gaan. Alleen deze zondag komen ze niet terug maar reizen door naar Hellevoetsluis, een plaatsje onder de rook van Rotterdam.

Tot de jaren twintig is Hellevoetsluis een redelijk welvarend dorp met een marinewerf binnen de gemeentegrenzen. Maar met het vertrek van de werf raakt Hellevoetsluis in het slop. Er is veel leegstand van huizen en een middenstand die worstelt om boven te blijven. Het gemeentebestuur van Hellevoetsluis ziet de Joodse families graag in de gemeente komen. Er staan volop bedrijfspandjes leeg en de burgemeester is niet te flauw bij het afgeven van verblijfsvergunningen aan Duitse vluchtelingen. Het is dan ook niet zonder reden dat Hugo en Erich deze plaats kiezen om verdere voorbereidingen te treffen voor vertrek naar Amerika. Maar de jongens Leopold zijn met de hakken over de sloot ontkomen. Het genereuze vreemdelingenbeleid van Hellevoetsluis heeft in het geruchtencircuit in binnen- en buitenland een reuzenformaat gekregen. De regering grijpt in en geeft de burgemeester te verstaan het beleid aan te passen. Het is de vluchtelingen van voor 1 november toegestaan te blijven, hun uitzetting wordt opgeschort.

Hugo en Erich zitten in het veilige Nederland maar vader Lion en moeder Ida wonen nog in Gangelt, nog steeds in hun eigen huis maar in een omgeving die steeds grimmiger wordt. De Kristallnacht, een door de nazi's georganiseerde actie gericht tegen de

Joden in de nacht van 9 op 10 november 1938, gaat in Gangelt zeker niet ongemerkt voorbij. Hoewel er maar een beperkt aantal Joodse families woont, is de schade enorm. De grootste winkel in het dorp, een kledingzaak die klanten uit de hele regio bedient, wordt deze nacht geplunderd en de eigenaars worden op brute wijze uit hun huis gehaald. Ook het echtpaar Leopold moet het ontgelden. Na deze nacht wordt de situatie nog bedreigender voor het echtpaar. Buurman Dömges die nog steeds contact onderhoudt met Lion en Ida, en helpt waar mogelijk is, wordt in de opruiende nazikrant *De Stürmer* weggezet als Jodenvriend. Om verdere schade aan zijn gezin en zaak te voorkomen, kan hij alleen nog maar stiekem hulp bieden.

Ondertussen werken de jongens in Hellevoetsluis hard om hun ouders legaal Nederland binnen te krijgen. Ze lopen de deur van het gemeentehuis plat om hun zaak onder de aandacht te houden. Augustus 1939, tien maanden later, is het dan eindelijk zo ver dat de ouders legaal Nederland binnen mogen. Nu ook weer met de hakken over de sloot: enkele dagen later valt Duitsland Polen binnen en wordt Nederland bijna een onneembare vesting voor Duitse en Oostenrijkse vluchtelingen.

Onrust in Oostenrijk

Als Oostenrijk zich in maart 1938 aansluit bij het Duitse Rijk, verandert er in korte tijd veel.
Zo ook voor Max Wohlmuth, geboren in Galicia (Polen) en op jonge leeftijd met zijn ouders naar Wenen gekomen. Wenen, de stad met onbegrensde mogelijkheden en met de allure van een wereldstad. Hier leeft Max, een selfmade man met zijn vrouw Malvina Soffer, dochter van een rijke bonthandelaar, en hun twee kinderen Franciska en Peter. Ze leiden zoals veel Joodse middenklasfamilies een leven waarin geloof maar een beperkte rol speelt en het programma van de opera het ritme van het gezin bepaalt. Max heeft in twintig jaar tijd een mooie zaak opgebouwd in textiel en breiwaren, gevestigd op de begane grond van het appartementengebouw dat hun eigendom is. De familie woont op de eerste etage. Maar veranderingen gaan snel in nazi-Oostenrijk. Al na enkele maanden wordt er door het regime een bewindvoerder aangesteld en is Max zijn zaak kwijt. In de afgelopen jaren is het Max Wohlmuth voor de wind gegaan en is de textielhandel en breifabriek die hij begin jaren twintig begonnen is, uitgegroeid tot een bedrijf waar meer dan vijftig mensen werken en dat veel buitenlandse klanten heeft.

Max heeft samen met zijn dochter Franciska op een zakenvisum Oostenrijk kunnen verlaten maar heeft niet veel meer legaal mee kunnen nemen dan een koffer vol met monsters, kleren en wat contanten. Maar verstopt in scheerzeep en andere toiletartikelen lukt het hem en Franciska om waardevolle juwelen Oostenrijk uit te smokkelen, iets waarvan ze op dat moment niet kunnen weten dat het hun redding zou worden. Als Max Wohlmuth samen met zijn dochter in september 1938 aankomt in Nederland, is hij blij dat zijn zakenrelatie Max Cohen van Maison de Bonneterie uit Amsterdam hem helpt. Malvina, de vrouw van Max en moeder van Franciska, weigert Wenen te verlaten. Ze kan haar Weense societyleven niet opgeven. Voor haar is het niet denkbaar te leven zonder de opera, juwelen en bontjassen. Ze weigert mee naar Nederland te verhuizen, zoals ze eerder in het jaar ook het aanbod van familie om naar het veilige Argentinië te komen afgewezen heeft. Beschaafd leven buiten Wenen bestaat niet. De jongere broer van Franciska is op een Belgische kostschool ondergebracht. Via wat omwegen komt Malvina alsnog naar Amsterdam, zonder haar geliefde spullen, waarvan ze eerder zo moeilijk kon scheiden.

Bij mijn bezoek aan Wenen gaan we ook op zoek naar het appartementengebouw in de Albertgasse. Als we aankomen, staat de deur van de centrale hal op een kier en ik glip naar binnen. Het is een ruime hal zoals je verwacht, met een terrazovloer en tegels tegen de muur. Ik bekijk het patroon van de tegels, een mooi Art Nouveau-motief. Als we wat verder de hal inlopen, zien we dat in een van de glas-in-loodramen die op de binnenplaats uitkijkt, een prachtige figuur verwerkt is in de vorm van een krans. Het is een zonnige dag en via het bovenlicht van de centrale deur valt de zon binnen. Ik ga op de trap zitten en probeer me voor te stellen hoe het hier geweest moet zijn in september 1938, toen Franciska en haar vader de deur voor de laatste keer achter zich dichttrokken en in de taxi stapten die hen naar het vliegveld bracht. Hoe zou het hier geklonken hebben in de Kristallnacht toen de voormalige chauffeur van de familie Wohlmuth zijn kans schoon zag, en samen met zijn nazi-vrienden het appartement van de Wohlmuths plunderde? Als chauffeur was hij goed bekend met wat er in huis was en onder zijn leiding wordt zonder enige schaamte alles van waarde onder de ogen van Malvina uit het appartement geroofd.

Heel even rust

In Amsterdam heeft Max een advocaat gevonden die ook de route naar het bevolkingsregister van Hellevoetsluis weet. Geregeld verblijft men daar in Hotel Van Engelen om de inschrijving in het bevolkingsregister te behouden en de rest van de tijd brengt de familie door in Amsterdam.
In Hellevoetsluis leert Franciska Hugo Leopold kennen. Hugo en zijn broer Eric zijn regelmatig te vinden in Hotel Van Engelen, de plaats waar de vluchtelingen elkaar ontmoeten voor een potje schaak en om de laatste nieuwtjes uit te wisselen. Het is dan 1939 en voor de verliefde Hugo en Franciska lijkt de oorlog ver weg in het relatief veilige Nederland. Maar alles verandert na mei 1940, als ook Nederland bezet wordt door Duitsland. Sluipenderwijs worden ook hier allerlei anti-joodse wetten geïntroduceerd.

In september 1940 wordt Hellevoetsluis zoals zoveel kustplaatsen verboden gebied voor buitenlanders. De familie Leopold kiest voor Tilburg. Ze kan een huis huren in de Korte Schijfstraat, op de hoek met de

Hugo, Franciska en hun zoon Walter, kort voor zij onderduiken in Tilburg, 1942. (Collectie Fam. Leopold USA)

Schoolstraat. Herta Gottschalk heeft voor haar tante Ida en ome Lion dit oude huisje zonder enige luxe met het toilet buiten geregeld. Het zijn moeilijke tijden, geen inkomsten en een onzekere toekomst. De verkering van Hugo en Franciska blijft dik aan ondanks de afstand tussen Amsterdam en Tilburg.
Eind oktober 1941 ontvangt het bestuur van de synagoge in Tilburg een brief vanuit Amsterdam. De opperrabbijn wil graag informatie over Hugo Leopold, die het voornemen heeft een huwelijk aan te gaan met Franciska Wohlmuth. De brief wordt afgesloten met de zin: 'Verzoeke haast bij de zaak te maken'. Hugo en Franciska trouwen op 5 november 1941 in Amsterdam en gaan ook in de Korte Schijfstraat wonen. Hun eerste kind, Walter, wordt op 27 februari 1942 geboren. Maar dan, eind augustus 1942, komen de eerste oproepen om zich te melden voor transport naar werkkampen in Oost-Europa. Met deze oproepen kwam men voor de keuze te staan: wel of geen gehoor geven. De vragen die opkwamen als men besloot om geen gehoor te geven aan de oproep, waren zeker nog moeilijker te beantwoorden. Waar duik je onder? Wanneer duik je onder? Wie vertrouw je? Waar ga je het van betalen? Het is bijna onmogelijk om een weloverwogen beslissing te nemen.

De familie besluit dat Hugo, Franciska en de baby zullen onderduiken. Ze denken dat de ouders, die op leeftijd zijn, niet opgeroepen zullen worden voor arbeid in het Oosten. Als de lijst bekend wordt, blijkt dat mensen van alle leeftijd opgeroepen worden. Nu verandert de situatie en besluiten Hugo en Franciska hun plaats aan de ouders af te staan. De ouders gaan naar de Kardinaal van Enckevoirtstraat. Met pijn in het hart moeten ze baby Walter uit handen geven aan een Tilburgs echtpaar en moeten ze hard op zoek naar een nieuw onderduikadres.
Het huwelijk van de familie De Jong heeft zijn beste tijd gehad. De vriendin van de heer De Jong woont in de Korte Schijfstraat schuin tegenover de Leopoldfamilie. Na overleg wordt dit het tweede onderduikadres. Hier worden de Oostenrijkse ouders ondergebracht, die ook in Tilburg zijn komen wonen nu er in Amsterdam geregeld razzia's gehouden worden en de bewegingsvrijheid steeds meer beperkt wordt. Gelukkig kunnen Hugo en Franciska na tien dagen door Tilburg te hebben gezworven terecht bij de familie Pijnenburg in de Capucijnenstraat. Franciska, zeven maanden zwanger van het tweede kind, is dolblij dat ze een adres hebben en ook de baby kan weer bij zijn ouders wonen. Twee maanden later wordt zoon Harrie geboren.

Zware tijden

Maar het hebben van onderduikers in huis en het ondergedoken zijn levert vaak spanningen op. De angst om ontdekt te worden en ook de beperking van vrijheid en comfort zijn hier debet aan. Voor Malvina, die het Weense society leven al moeilijk achter zich kon laten, is de beproeving te groot en ze gedraagt zich onmogelijk. In de Korte Schijfstraat dreigt men dan ook om haar op straat te zetten. Mevrouw Pijnenburg, bij wie Hugo, Franciska en de twee kinderen ondergedoken zitten, huldigt het principe dat er plaats is voor onderduikers, zolang er betaald wordt. Dus belanden Malvina en Max op de vliering in de Capucijnenstraat. In het begin van de onderduik durven Hugo en Franciska het nog wel aan om het huis te verlaten voor een bezoekje, maar als ze ternauwernood een pascontrole kunnen ontlopen, zijn deze uitjes voorbij. Een staking van de melkboeren doet ze met een baby in huis nogmaals beseffen hoe kwetsbaar ze als onderduikers zijn. Maar ook meneer Pijnenburg laat zijn macht over het gezin gelden door de ondergedoken vrouwen lastig te vallen.

Het leven wordt er niet gemakkelijker op. Stel je voor: vier volwassenen en twee kleine kinderen die de hele dag niets te doen hebben in een kleine ruimte. Tot overmaat van ramp raakt Franciska weer zwanger. Er wordt binnen de familie serieus een afweging gemaakt tussen de risico's van een illegale abortus en de geboorte van een kind. Er wordt voor het kind gekozen en op 16 mei 1944 wordt Johnny geboren, genoemd naar Johanna Vinckx, een jonge vrouw die zich tijdens de onderduik belangeloos ingezet heeft voor alle familieleden. Maar omdat een bekende van de Pijnenburgs opgepakt is bij illegale activiteiten, wordt het onderduikadres uit voorzorg ontruimd en moet de familie op stel en sprong vertrekken. Dr. Franken van het St. Annaplein krijgt de baby die hij kort daarvoor op de wereld gezet heeft in de handen gedrukt en voor de ouders Wohlmuth en peuter Harrie wordt een adres in de buurt gezocht bij de zus van Johanna Vinckx.

Bluf in Oisterwijk

Hugo en Franciska beschikken over valse persoonsbewijzen en met de moed der wanhoop verhuizen ze naar Oisterwijk om daar als Nederlandse vluchtelingen te gaan leven. Hugo en Franciska spreken allebei Nederlands en met het blonde haar en de blauwe ogen van Hugo en Walter wekken ze niet direct argwaan.

Drie generaties, v.l.n.r.: Walter Leopold, Lion Leopold, Hugo Leopold, John Leopold, Franciska Leopold-Wohlmuth, Ida Leopold-Daniel, Harrie Leopold. (Collectie Fam. Leopold USA)

Ze geven ook toe aan de wens om na al die achttien maanden opsluiting en angst nog een beetje te proeven van een 'normaal leven' voordat ook voor hen het doek valt. Want het feit dat er nog steeds Joodse onderduikers opgepakt worden, is hun niet ontgaan. Ze vinden een vrije kamer waar ze hun intrek nemen. De verhuurders verkeren in de veronderstelling dat hun gezin weggebombardeerd is in Rotterdam. Na de ontploffing van de munitietrein in hartje Oisterwijk in september 1942 moeten ze de kamer afstaan aan naaste familie van de verhuurder en op zoek naar een nieuwe plek. Uiteindelijk belanden ze in Oisterwijk in een huis aan de Burgemeester Canterslaan, bij een Nederlandse vrouw die daar met een Duitse militair gewoond heeft. Deze man, die op Dolle Dinsdag gevlucht is, heeft haar achtergelaten zonder inkomsten dus de huurpenningen komen haar goed van pas. Voor Franciska en Hugo is het een bizarre ervaring nu te wonen in een huis waar geregeld Duitse militairen over de vloer komen die met hen een praatje aanknopen. In dit huis, dat in de laatste oorlogsdagen nog zwaar beschadigd raakt, maken Hugo, Franciska, Walter en Harrie Leopold het einde van de oorlog mee. Hoe bizar is het als de politie enkele dagen na de bevrijding aan de deur staat omdat ze een brief ontvangen heeft waarin de schrijver 'het raadzaam acht een onderzoek in te stellen naar de antecedenten van deze personen'. De politie is dan ook geschokt als ze de ware identiteit hoort van de bewoners van het besmette huis.
Het derde kind, Johnny, verblijft ondertussen veilig bij dr. Franken in Tilburg. Het echtpaar Lion en Ida Leopold hebben de hele onderduikperiode doorgebracht bij mevrouw De Jong en haar dochtertje Anneke in de Kardinaal van Enckevoirtstraat en de Wohlmuths, nu Marij en Jan genoemd, maken de bevrijding mee bij de familie Kox in de Bilderdijkstraat.

Op deze heldere septembermorgen sta ik met Walter Leopold en Jo Gielen in het dal van de Rodebach, net over de grens bij Sittard. Door een aaneenschakeling van toevalligheden hebben ze elkaar enkele maanden eerder voor het eerst getroffen. Twee mannen van wie de vaders bij elkaar in de klas gezeten hebben en misschien zelfs bevriend zijn geweest, maar tijdens de Tweede Wereldoorlog staan ze lijnrecht tegenover elkaar: de vader van Walter moet vluchten voor de nazi's en Gielen sr. is als soldaat onderdeel van dit gevreesde regime. Op deze morgen verkennen we de omgeving van Gangelt en bekijken samen plekken die de vaders in hun jeugd zeker bezocht hebben. Twee levens die zich door de loop van de geschiedenis duizenden kilometers uit elkaar afgespeeld hebben maar door het onderzoek bij elkaar gekomen zijn.

Als Walter Leopold in maart 2011 op 69-jarige leeftijd overlijdt, wordt hij begraven op het joods kerkhof van Amherst, Massachusetts USA. Enkele maanden voor zijn overlijden zijn de oude poorten van het Joodse kerkhof van Gangelt op dit kerkhof geplaatst. Het was Walter zijn wens om op deze manier zijn verbondenheid met de geboorteplaats van zijn voorouders levend te houden. Het is dankzij de inspanningen van Jo Gielen dat Walter dit project heeft kunnen verwezenlijken. Door het uitgebreide netwerk van deze gepensioneerde bankdirecteur lukt het om de poorten in recordtempo naar Amerika verscheept te krijgen.

De titel 'In het oog van de orkaan' is ontleend aan de titel van de memoires van Franciska Leopold-Wohlmuth, die ze in 1975 laat optekenen. De titel verwijst naar de allesverwoestende storm die tijdens de Tweede Wereldoorlog over Europa raasde. Het verschil tussen de relatief beperkte schade aan haar directe familie en het lot van andere families doet haar besluiten deze titel te kiezen. Het verschil tussen de stilte in de oog van de orkaan en de alles vernietigende kracht daarbuiten is flinterdun.

Verantwoording

Franciska Leopold-Wohlmuth liet haar memoires in 1975 optekenen. Deze memoires zijn de basis van het verhaal aangevuld met resultaten van onderzoek in verschillende archieven en gesprekken met leden van de Leopold familie, inwoners van Gangelt en direct betrokkenen in Tilburg zoals Anneke de Jong en leden van de familie Vinckx.

Open Joodse Huizen 2013 in Tilburg

Jardena Gil en Petra Robben*

* Jardena Gil (1970) en Petra Robben (1961) zijn beiden lid van de werkgroep Joodse Tilburgers. Jardena Gil coördineerde Open Joodse Huizen in Tilburg.

Tijdens ´Open Joodse Huizen´ vinden er kleinschalige herdenkingen plaats rondom Joodse mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden weggevoerd. Het concept van 'Open Joodse Huizen' werd in 2011 en 2012 ontwikkeld in Amsterdam door het Joods Historisch Museum. In 2013 deden er zes nieuwe gemeenten aan mee, waaronder de stad Tilburg. De deuren van de huizen stonden letterlijk open en binnen was er ruimte voor het delen van intieme, persoonlijke verhalen.

De herdenkingen in Tilburg vonden plaats op 4 en 5 mei 2013. Het was prachtig weer en dat gaf de ruim 750 bezoekers volop de gelegenheid om verschillende adressen te bezoeken. Een flyer met daarop een plattegrond evenals een programmering diende als routekaart: de deelnemers konden zo kiezen uit een aantal ontmoetingen verspreid door de stad. Er waren zeven 'huizen' ofwel woningen waar Joodse Tilburgers leefden tot aan het moment van deportatie. Daarnaast waren er drie 'openbare' gebouwen opgenomen in de route: de voormalige Openbare Lagere School III aan de Korte Schijfstraat, de Synagoge aan de Willem II-straat en het huis in de Telefoonstraat waar de Joodse Raad gevestigd was.

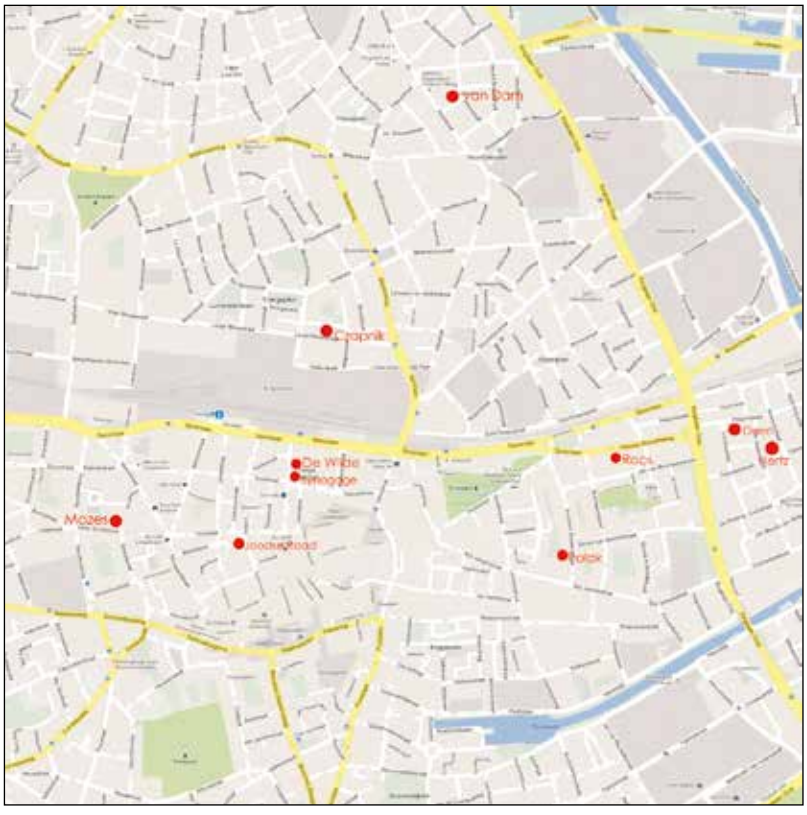

Het programma 'Open Joodse Huizen' werd door enkele leden van de Werkgroep Joodse Tilburgers zorgvuldig voorbereid. Afgevaardigden van het Joods Historisch Museum kwamen van tevoren naar Tilburg om uitleg te geven over hun ervaringen, de werkwijze, de routing, mogelijke vormen van activiteiten én om met elkaar kennis te maken. Want de zeven opengestelde woonhuizen in Tilburg waren toegankelijk dankzij de bereidwilligheid van de huidige bewoners. Tijdens deze kennismakingsbijeenkomst was er ruimte voor het delen van ervaringen over bijvoorbeeld het zoeken naar verhalen over de voormalige Joodse bewoners van het pand. Er was verbazing en vooral ontzetting over de beladen geschiedenis die verbonden is aan deze huizen, en er was ontroering bij de intieme verhalen over kwetsbaarheid en verdriet. Hierna ziet u foto's van de Open Joodse Huizen met daaronder een korte toelichting op de familie of persoon die er woonde.

Familie Hertz

Armhoefstraat 31

Het Nederlands-Duitse gezin Hertz vluchtte begin jaren dertig vanuit Duitsland naar Nederland. Vader Lodewijk was Nederlander, moeder Klara Dahl Duitse. Hun zoon Erich werd op 22 augustus 1913 in Kleef geboren. Deze werd in 1934, het jaar dat hij eindexamen zou doen, aangehouden wegens kritische uitlatingen over het naziregime en vervolgens gearresteerd. Na een korte verblijfsperiode in Arnhem verhuisde het gezin naar de Armhoefstraat in Tilburg. Na een poging om onder te duiken werden zij op 31 maart 1943 gearresteerd. De ouders overleefden de gruwelen van de oorlog niet. Zij kwamen in kamp Vught terecht en werden op 8 mei 1943 op transport gesteld naar Westerbork. Vandaar werden zij op 11 mei naar Sobibor gebracht. Direct na aankomst werden ze omgebracht in de gaskamer. Hun zoon Erich kwam ook in kamp Vught terecht en kwam daar op 5 april 1943 om het leven. Als doodsoorzaak vermeldt een document uit Kamp Vught: 'Auf der Flucht erschossen.'

Familie Hertz, Armhoefstraat 31. (Foto Jardena Gil)

Bertram Polak, Professor Dondersstraat 77. (Foto Jardena Gil)

Familie Van Dam

Dapperstraat 1

'Hier woonden in de oorlog Estella, Abraham Elie, Maria en Hartog Benjamin', zo lezen we op de poster die tijdens 'Open Joodse Huizen' voor het raam hing in de Dapperstraat. Ter herinnering aan deze familie werden er al in 2010 struikelstenen gelegd op initiatief van voormalig buurtgenoot Ton Heeren. Speciaal voor het programma van 'Open Joodse Huizen' maakte film- en documentairemaakster Anne Neijnens een korte documentaire waarin oud-buurtbewoners vertellen over hun herinneringen aan de familie Van Dam.

Familie Van Dam, Dapperstraat 1. (Foto Jardena Gil)

Van de 'Joods Van Dam', zoals ze in de film worden genoemd, bleven veel originele brieven en documenten bewaard evenals een tasje waarin de brieven zaten. Deze documenten konden de geïnteresseerde bezoekers bekijken.

Bertram Polak

Professor Dondersstraat 77

Ook Carine van Vugt en Jeroen Neus (Stichting Verhalis) maakten een documentaire over de zoektocht naar Bertram Polak. Deze film werd door Neus aan de bezoekers van 'Open Joodse Huizen' getoond. In het huis woont momenteel prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, die, op zoek naar de oorsprong van zijn woning, stuitte op de geschiedenis van de familie Polak, die het huis in 1927 bouwde. Verhalis maakte opnames tijdens het plaatsen van de struikelsteen en van de bijzondere ontmoetingen die daaromheen plaatsvonden tussen de familieleden van Bertram Polak. De film is getiteld 'Hier was Bertram. Zoektocht naar een verloren leven' en ging in 2012 in première.

Familie Deen

Pelgrimsweg 40

In dezelfde wijk als de familie Hertz vestigde zich ook de uit Stettin (Dld) afkomstige familie Deen: Willy, zijn vrouw Käthe, dochter Helga en zoon Klaus. In februari 1940 kregen de Deens een twaalfjarig Duits-joodse vluchtelinge in hun gezin: Gerda Nothmann, dochter van een advocaat uit Berlijn. Helga Deen liet een dagboek na, geschreven in de dagen dat zij opgesloten was in Kamp Vught, in 2007 uitgegeven als: *Dit is om nooit meer te vergeten. Dagboek en brieven van Helga Deen 1943*. Tijdens 'Open Joodse Huizen' stond het dagboek centraal: er werden stukken uit voorgelezen. Daarna stak vertelster Sonja van Veen-Graafstal kaarsjes aan voor ouders en kinderen Deen evenals voor Gerda Nothmann, die de oorlog overleefde.

Jakob de Wilde en Hannah de Wilde-Smeer

Willem II-straat 18

Een bijzondere ontmoeting vond plaats in het pand naast de synagoge in de Willem II-straat, waar Jakob de Wilde en zijn vrouw Hannah de Wilde-Smeer woonden. De Wilde had een functie in het gebedshuis: hij was 'chazan', ofwel voorganger van de Joodse gemeente. In juni 1941 vierde hij in het huis aan de Willem II-straat zijn vijftigjarig jubileum als chazan.

Familie Deen, Pelgrimsweg 40. (Foto Jardena Gil)

'Ter gelegenheid van het feit … waarop hij 50 jaar geleden voor de eerste maal als voorganger in een Joodsche gemeente optrad, is hij Sjabbat j.l. op hartelijke wijze gehuldigd', schreef *Het Joodsche Weekblad* over de manier waarop de jubilaris in het zonnetje werd gezet.

Jakob de Wilde en Hannah de Wilde-Smeer, Willem II-straat 18. (Foto Jardena Gil)

Familie Czapnik

Lange Nieuwstraat 111

De bijeenkomsten voor familie Czapnik werden opgeluisterd met muziek van Anouk Dorfmann en haar muzikanten. Zij speelden klezmer, waarmee bezoekers tot een lach en een traan werden geroerd. Chaim Mordka Czapnik werd geboren in Polen. Hij was getrouwd met Frajdla Grynszpan en samen hadden zij drie kinderen: Fanny, Salomon en Leo Leib. In augustus 1942 is het gezin Czapnik gedeporteerd naar kamp Westerbork. Frajdla en de kinderen kwamen om in Auschwitz. Chaim Czapnik in 1944, ergens in Midden-Europa. Bijzonder aan het pand aan de Lange Nieuwstraat is de schuilkelder die zich nog altijd onder de woning bevindt. Het plafond beplakt met kranten uit de jaren dertig brengt de oorlog akelig dichtbij.

Familie Czapnik, Lange Nieuwstraat 111. (Foto Regionaal Archief Tilburg)

Familie Roos

Nieuwe Bosscheweg 94

Tijdens 'Open Joodse Huizen' waren er niet alleen verhalen over de dood. Zo werd op de Nieuwe Bosscheweg het verhaal van Anita Roos verteld, die als enige van haar familie de concentratiekampen overleefde. Zij schreef later het boek *Als ik Hitler maar kan overleven*. De ouders Fritz en Elisabeth Roos kwamen met zoon Bernd en dochter Anita in september 1933 vanuit Wuppertal naar Tilburg. Fritz Roos richtte de Brabantsche Tricotagefabriek op en bleef directeur tot november 1942. Omdat hij tevens functionaris was van de Nederlandse Israëlitische Gemeente Tilburg, werd zijn gezin 'gesperrt'. In 1943 dook het gezin onder, maar werd op 2 augustus 1944 gearresteerd. Vanaf dat moment begint het geschreven relaas van Anita Roos.

Familie Roos, Nieuwe Bosscheweg 94. (Foto Jardena Gil)

Martha en Roosje Mozes en Horst Eichenwald

Korte Schijfstraat 17

Eveneens vanuit een boek verteld was het verhaal door Leo Feijten. *'Ik geloof dat hij Hans heette'* luidt de titel van de publicatie die Feijten schreef na zijn gesprekken met Martha Mozes. De vertelling tijdens 'Open Joodse Huizen' vond plaats in een 'openbaar' gebouw: de voormalige Openbare Lagere School III aan de Korte Schijfstraat. Hier gingen de zusjes Mozes namelijk naar school, evenals de jonge Horst

Martha en Roosje Mozes en Horst Eichwald, Korte Schijfstraat 17. (Foto Petra Robben)

Eichenwald. Deze was vanuit Duitsland in zijn eentje naar Nederland gekomen en kwam via een omweg in Tilburg terecht bij de familie Mozes in de Waterhoefstraat. Van dit gezin overleefde alleen Martha de Tweede Wereldoorlog.

De Joodse Raad

Telefoonstraat 5a

De Joodse Raad Tilburg nam vanaf 1941 de publieke taken over die voordien bij het Nederlands Israëlitisch kerkgenootschap lagen. Eind oktober 1941 zette de Joodse Raad een leesbibliotheek op, omdat joden niet langer de openbare bibliotheken mochten bezoeken. Een maand later dienden joden te beschikken over een schriftelijke reisvergunning, die eveneens verkrijgbaar was via de Joodse Raad, tegen betaling van 25 cent per vergunning. In februari 1942 organiseerde de Joodse Raad dagelijks, behalve zaterdags en zondags, in het schoollokaal aan de Willem II straat 18 broodmaaltijden inclusief warme dranken en in het voorjaar van 1942 zorgde de Joodse Raad tevens voor de distributie van de verplichte gele ster. In datzelfde jaar verhuisde de Joodse Raad naar Stationsstraat 37.

De Joodse Raad, Telefoonstraat 5a. (Foto Jardena Gil)

Synagoge

Willem II-straat 20 - Synagoge

Nog een bijzondere openstelling tijdens 'Open Joodse Huizen' was de synagoge in de Willem II-straat 20, waar sinds 1874 de synagoge van de joodse gemeente Tilburg gevestigd is. Tegenwoordig is het de sjoel van de Liberaal Joods Gemeente Brabant. Op 5 mei 2013 werd in deze sjoel het verhaal verteld van de joodse gemeente voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Tussen de bijeenkomsten door was er muziek met als thema '4 en 5 mei'. Zo werd er klezmer gespeeld door `Stvey Brider' op klarinet en accordeon

Synagoge, Willem II-straat 20. (Foto Jardena Gil)

en bracht Helga Smit liederen rond het thema Vrijheid. 'Open Joodse Huizen Tilburg' werd afgesloten door de voorstelling van Anouk Dorfmann `Op mijn Hoop'.

Open Joodse Huizen achteraf beschouwd

Waar vooraf enige bezorgdheid was of 'Open Joodse Huizen' ook zou werken buiten de hoofdstad Amsterdam, bleek die bezorgdheid achteraf ongegrond. Al in de voorbereiding bleek dat huidige bewoners van de panden erg positief waren over dit project en hun huizen maar al te graag wilden opstellen voor bezoekers. In goed overleg is een programma samengesteld, waarbij alle bewoners hun wensen aangaven. Ook het vinden van andere vrijwilligers zoals vertellers, muzikanten, een schrijver, filmmaker, een chazan en andere ondersteuning bleek niet moeilijk te zijn. Op 4 en 5 mei 2013 was er een grote toeloop en bezoekers varieerden in leeftijd, van jong tot oud. De huiskamers zaten soms meer dan vol.

Tijdens de bijeenkomsten werd samen geluisterd, rondgekeken en herdacht. Vertellers boden verhalen over het leven van de voormalige bewoners, hun geschiedenis, hun dromen, hun werk en de plekken waar ze naar school gingen. Dagboeken werden voorgelezen en er was film en muziek. Belangrijk was het om te luisteren naar de herinneringen en zo samen de Joodse Tilburgers nog meer een gezicht te geven. Door deze persoonlijke betrokkenheid van zowel de deelnemers als de bezoekers ontstond er een sfeer van intimiteit en openheid. Het bleek dat deze manier van herinneren en herdenken van de gebeurtenissen tijdens de oorlog in wijk en stad de Jodenvervolging heel dichtbij bracht.

Reacties van bezoekers

De reacties waren zeer positief: 'Hartelijk dank voor het openstellen van jullie huis'; 'Bijzonder dat in elk Joods huis het verhaal zo verschillend wordt aangepakt'; 'Ik vond het heel erg interessant om de muziek te horen en ik vind het vreselijk wat er is gebeurd met de Joden' (een meisje van 11 jaar); 'Het verhaal heeft enorm veel zeggingskracht omdat het mensen betreft uit onze buurt en onze stad'; 'Bijzonder om in een woning te zijn waar Joodse mensen hebben gewoond. Geweldig dat mensen zo gastvrij zijn; Stijlvolle herdenking. Verdriet en troost in één'; 'Mijn kinderen zijn erg geïnteresseerd in de oorlog. Mooie manier om ze wat te leren; Een project voor jaren!'

Toekomst - 'Een project voor jaren'

De primeur van 'Open Joodse Huizen in Tilburg' kan als een succes worden beschouwd. Het Joods Historisch Museum benaderde de Werkgroep Joodse Tilburgers dan ook alweer om volgend jaar voor de tweede keer deel te nemen. Vanuit de werkgroep is daarop positief gereageerd. Er zullen echter lokale partners moeten zijn die de Open Joodse Huizen mede kunnen ondersteunen. Alle betrokkenen vonden deze Tilburgse versie in ieder geval erg waardevol: 'Erg indrukwekkend. Heel goed om de Holocaust een `Tilburgs gezicht' te geven.'

Overzicht van publicaties over en door joodse Tilburgers*

** Samenstelling Jeroen Ketelaars (1977) en Ronald Peeters (1953), redacteuren van 'Tilburg'*

Bader, J., *Oorspronkelijk in Oisterwijk....Thans te Tilburg*, Breda, 1995

Bader, J. en M. Cahen, *Verborgen in Brabantse bodem. Joodse begraafplaatsen in Noord-Brabant*, Tilburg, 2002 (begraafplaats Tilburg: p. 95-103)

Beer, A. de, 'De vervolging van de joden', in: *Gewone mensen. Vijf verhalen over Tilburgers in de Tweede Wereldoorlog*, Tilburg, 1989, p. 10-17

Beer, A. de, 'Als het kwaad de medemens treft. Vervolging en verwijdering van het joodse volksdeel. 1940-1945', in: *Zo maar een stad. Tilburg 1940-1945*, Tilburg, 1994, p. 64-91

Beer, A. de en G. Kobes, 'Gedeporteerd en vernietigd', in: *Het leven gebroken. De geschiedenissen van de Tilburgers die als gevolg van de strijd tegen Duitsland en de bezetting van Nederland om het leven kwamen*, Tilburg, 2002, p. 35-62

Bijsterveld, A.-J., 'Een "struikelsteen" voor Bertram Polak (1918-1942)', in: *In Brabant. Tijdschrift voor Brabants heem en erfgoed*, 2011, nr. 2, p. 36-51

Bijsterveld, A.-J., 'Gedenkteken voor slachtoffers en overlevenden. Het verhaal achter de "struikelsteen" voor Bertram Polak (1918-1942)', in: *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur,* jrg. 29, 2011, nr. 1, p. 3-14

Brands, C., *De Joodse Gemeente te Tilburg*, Tilburg, 1960 (ongepubliceerde scriptie, aanwezig in Regionaal Archief Tilburg, Bibliotheek F TILB 444)

Dun, P. van, 'Dood en begraven? Een onsmakelijke rel bij een joodse begrafenis in 1886', in: *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur,* jrg. 11, 1993, nr. 1, p. 4-13

Dun, P. van, 'De joodse gemeente Tilburg en de begrafenis van Samuel Catz', in: *Misjpoge. Verenigingsblad van de Nederlandse kring voor joodse genealogie*, 9, nr. 1, p. 12-20.
(In uitgebreidere versie eerder verschenen in: *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jrg. 11, 1993, nr. 1, p. 4-13)

Engelen, Th., *Oorlog in de klas* (kinderboek), Amsterdam 2010

Feijten, L., *Ik geloof dat hij Hans heette. Het waargebeurde verhaal van een Joods vluchtelingetje tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Venray, 2011

Goor, S. van de, *Kamp Vught in de klas* (educatief pakket met films *Lege plekken* en *Wie helpt mij nu nog*), Vught, 2007

Groeneveld, H., 'Torahmantel en synagoge in Tilburg', in: *Tilburg* (katern uitgegeven door de gemeente Tilburg i.s.m. het tijdschrift *Monumenten*), Tilburg, 2009, p. 13

Heijden, M.-N. van der, 'Onbekende foto's Joodse familie Gersons ontdekt in Australië', in: *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur,* jrg. 31, 2011, nr. 1, p. 8-11

Klein Roseboom, J.T., e.a., *Henri Moerel*, 's-Gravenhage 2013

Liempt, A. van (inleiding), A. van den Oord, R. Peeters en T. Wagemakers (nawoord), R. Tempelmans (tekstverzorging en annotatie), *Dit is om nooit meer te vergeten. Dagboek en brieven van Helga Deen 1943*, Tilburg/Amsterdam, 2007
(N.B. vertalingen: *Helga Deen 'Wenn mein Wille stirbt, sterbe ich auch'. Tagebuch und Briefe, Hamburg, 2007, 2008; Non dimenticarmi. Diario dal lager di un'adolescenza perduta*, Milano, 2009)

Mayer-Roos, A., *One who came back*, Ontario, 1981 (N.B. vertaling: *Als ik Hitler maar kan overleven*, Nieuwkoop, 1981)

Meegeren, H. van, *De Joodse begraafplaats in Tilburg* (bijdrage aan de website www.cubra.nl, met tal van foto's)

Mooren, P., 'De jodenvervolging', in: *Oorlog onderweg. Tilburg in de Tweede Wereldoorlog*, Tilburg, 1994, p. 27-40

Nieuwsbrief Vriendenkring Stichting Synagoge Tilburg

Nolet, A., *Mazzeltof* (roman), Amsterdam/Antwerpen, 2002

Nothmann-Luner, G., *Gerda's Story. Memoir of a Holocaust Survivor*, Illinois, 2002

Oord, A. van den, 'De joodse gemeenschap in Tilburg', op www.advandenoord.nl/publications/Joodse_gemeenschap_in_Tilburg.html

Raak, C. van, 'Het joodse begraven in Tilburg', in: *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur,* jrg. 10, 1992, nr. 1, p. 8-12

Vugt, C. van en J. Neus (regie), *Hier was Bertram. Zoektocht naar een verloren leven* (Tilburg, 2012), DVD

Tilburg passim o.a. in:

Bogaard, L. van den e.a. (samenst.), *Hebreeuws op Straat. Opschriften in het openbaar*, 2010 (N.B.: speciaal nummer van het tijdschrift *Alef Beet* 20/2; korte vermelding synagoge Willem II-straat)

Cahen, J. en A. van de Sande, *Joods leven in Brabant. Bijdragen tot de geschiedenis van een minderheid*, 's-Hertogenbosch, 1996

Croes, M., en P. Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*, Amsterdam, 2006

Franssen, H., J. de Veer en J. Wolfs, *Jaren van voorzichtig beleid. De huidige Rijksscholengemeenchap Koning Willem II 125 jaar in Tilburg*, Tilburg, 1990, p. 69-90

Janse, F., *Tilburg 1940-1945. Jaren van verduistering*, Tilburg, 1984

Luijters, G., *In Memoriam. De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen 1942-1945*, Nieuw Amsterdam, 2012

Mooren, P. m.m.v. K. Ghonem-Woets, *Oorlog onderweg. Brabant in de Tweede Wereldoorlog*, 's-Hertogenbosch, 1994

Oord, A. van den, *Vervolgd en vergeten. Duitse en Nederlandse joden in Oisterwijk 1933-1945*, Oisterwijk, 1998

Pelkmans, T., 'Manus Evers, beeldhouwer 1903-1981', in: *Tilburgse sprokkelingen. Bijdragen tot de Tilburgse geschiedenis*, Tilburg, 2003, p. 199-268

Schampers, G.J.A., 'De joodse familie Wertheim', in: *De Brabantse Leeuw*, 1997, nr. 2, p. 88-95

'Stadgenoten om nooit te vergeten', in: *De historische canon van Tilburg in vijftig verhalen*, Tilburg, 2008, p. 118-120

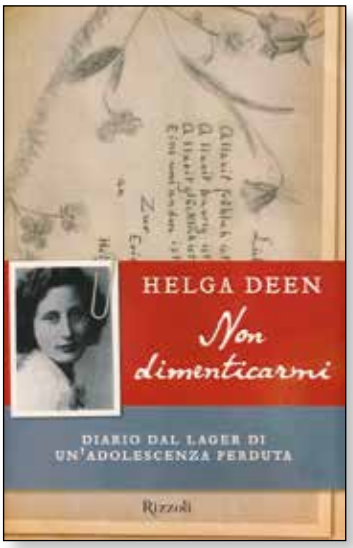

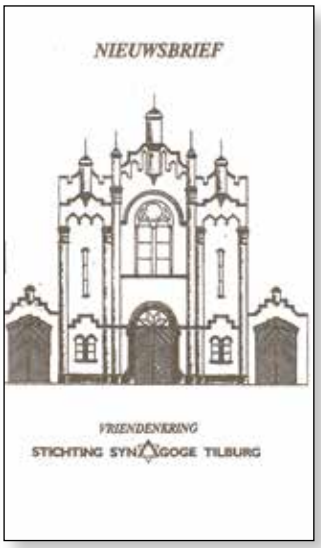

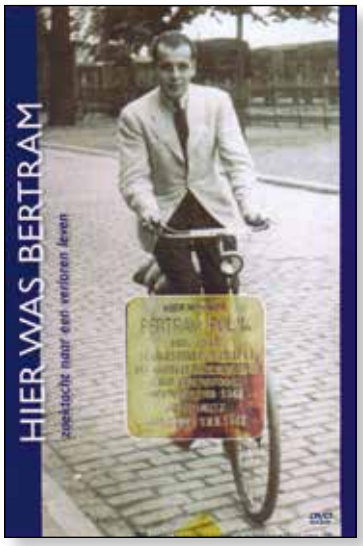

Begunstigers:

CATALONIË GLAS VERPAKKINGEN BV
REEDS MEER DAN 100 JAAR

POLARE

Panhuijsen
voorRAAD in verpakkingen®
www.panhuijsen.nl

Wie wat bewaart, heeft wat
Uw verhaal is goud waard

Rabobank

Vincents Tekenlokaal
Stadsmuseum Tilburg

AVIA VOLLENHOVEN
Olie Technologie

CCO
Bressers Metaal

DESTIL
voor bouw en industrie sinds 1865

AANNEMINGSBEDRIJF
C.J.M. VAN GAAL B.V.
TILBURG

MET
Melis Gieterijen b.v. Tilburg

Hoefnagels Groep
Brand- en Bedrijfsdeuren
Aluminium Gevels

VAN SON ASSURANTIEN BV

GIANOTTEN
drukkerij
www.drukkerijgianotten.nl

Verleden tot Heden
ieder verhaal is er één

MAKELAARDIJ
Hans van Berkel

Peerke Donders Paviljoen
Stadsmuseum Tilburg

DAIV GROEP
uw partner voor bouwprojecten

Daedalus
aviation group

mooiesite.nl
een mooie website maak je gewoon zelf

rob wagemakers
landschapsarchitect b.n.t.

GASNed